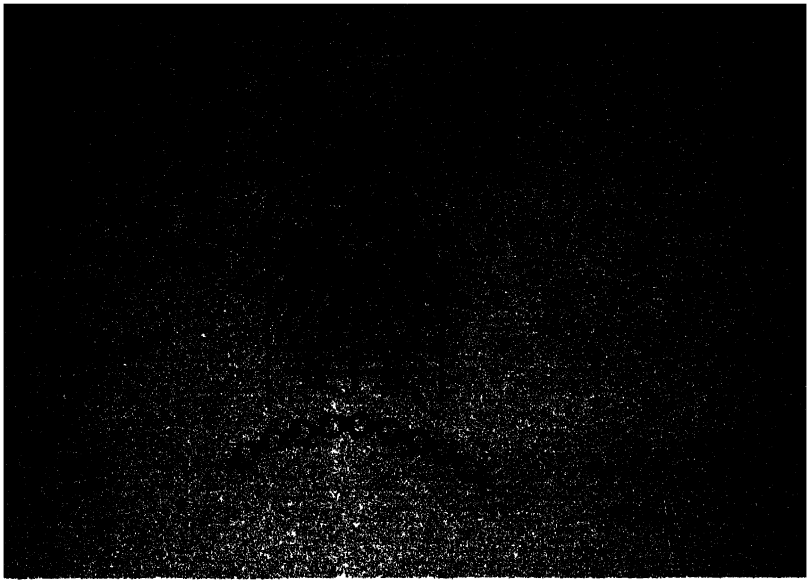

KI

MAWJAM

BAN PULE

IA KA

BIBLE

REFERENCE
Not to be Lent out

KA KYNTHUP IA KINE

LYNNONG I—KI JINGTIP BA SHAH KHMAT — Page

1. Ki Kyrteng ne ki Nam ka Baibl 1
2. Ka Kanon jong ka Baibl 2
3. Ki Ktien jong ka Baibl 4
4. Ki Jingpynkylla Ktien ia ka Baibl 5

LYNNONG II—KI JINGMUT KYLLUM KI KITAB KA TESTAMENT BARIM

1 Ka Hukum ne Ki San Kitab 8
2 Ki Kitab History 9
3 Ki Kitab Jingrwai 10
4 Ki Kitab Jingiathuhlypa 11

LYNNONG III—KI PHANG SHAH KHMAT KA HISTORY KA TESTAMENT BARIM

1. Ka Juk Kulong Kumah 14
2. Ka Juk ki Kpa Pymmen Ki Israel 14
3. Ka por U Moses 15
4 Ka por U Joshua bad ki Nongbishar 16
5. Ka Jingsynshar Syiem ba dang tylli ... 16
6 Ka Jingsynshar Syiem arliang 17
7. Ka Jinglong mraw bad ka Jingwanphai ... 18

LYNNONG IV—KI ISRAEL BAD KI JAITBYNRIEW KIBA SAWDONG JONG KI 18

LYNNONG V—KA JINGKHEIN SNEM HA KA HISTORY KA TESTAMENT BARIM

1 Ka Juk shwa ka Jingshlei 22
2. Na ka Jingshlei haduh ka Jingkhot ia u Abraham ... 22
3 Na ka Jingkhot ia u Abraham haduh ka Jingmih na Ijipt 23
4. Na Ka Jingmih na Ijipt haduh kaba tei ia ka Templ u Solomon 23

LYNNONG VI—KI LYNGKHOT JINGTIP BADONKAM KA TESTAMENT BARIM

1. Ki Jaka bad Jingjia ha ka Jingiaid ki Israel na Ijipt sha Ri Kanaan 24
2. Ki Kambah ba kham paw ha ka Testament Barim ... 26
3. Ki Nongbishar bad ka por jong ki 28
4. Ki Syiem bad ki por Jingsynshar jong ki ... 28
5. Ki Nongiathuhlypa bad ki Syiem ha ka por jong ki 29
6. Ki Kyrteng, Ki Sur bad Ki Tiartem ha ki Salm ... 30
7. Ki Jinglehniam ba kham heh ha ki Jiw ... 31

Library books will give you Joy for Long.
If handled carefully with clean hands.

LYNNONG VII—Ka History Hapdeng Ka Testament Barim Bad Ka Testament Bathymmai

		Page
1. Ka Hima Persha	... ...	33
2. Ka Hima Greek	... ...	34
3. Ki Makkabeus	... ...	37
4. Ka Hima Rome	... ...	39

LYNNONG VIII—Ki Jingmut Kyllum Ki Kitab Ka Testament Bathymmai

1. Ki Kitab History	... ...	41
2. Ki Shithi u Paul	... ...	42
3. Ki Shithi ba iadei lang	... ...	47
4. Ka Kitab Jingpynpaw	... ...	48

LYNNONG IX—Ka Jingim Bad Jingtrei U Jisu Khrist

1. Ka Jingkha ia U Jisu Khrist	... ...	49
2. Ka Jinglong Khynnah bad Samla U Jisu	...	50
3. Ka Jingbaptis bad ka Jingpynshoi	. ...	51
4. Ka Jingtrei (Ministry) U Jisu	. ...	51
5. Ki Sngi bakhadduh haduh ka Jingiap bad Jingmihpat		54

LYNNONG X—Ka Balang Ha Ki Sngi Ka Jingsdang Jong Ka

1. Ki Briew ha ka Balang ...	... ...	56
2. Ka Rukom ka Jingim Khristan	... ...	58
3. Ki Jingjia kiba Nyngkong	... ...	59
4. Ka Jingtynjuh ba meh ding	... ...	63

LYNNONG XI—Ki Jinghikai Tynrai Ka Jingngeit Khristan

1. Shaphang U Blei	... ...	65
2. Shaphang U Jisu Khrist	... ...	67
3. Shaphang U Mynsiem Bakhuid	... ...	68
4. Shaphang U Blei—Lai ha Uwei	... ...	69
5. Shaphang U Briew	... ...	70
6. Shaphang Ka Pop	... ...	71
7. Shaphang ka Balang	... ...	72
8. Shaphang ka Ministry	... ...	72
9. Shaphang Ki Sacrament	... ...	73
10. Shaphang ka Jingmihpat bad ka Jingim Bymjukut		75

LYNNONG XII—Ki Lyngkhot Jingtip Badonkam Ka Testament Bathymmai

1. Ki Kambah U Trai jong ngi	... ...	77
2. Ki Pharshi U Trai jong ngi	... ...	79
3. Ki Hynniew Kyntien ealor ha dienguphna	...	80
5. U Jisu hadien ka Jingmihpat	...	81
ingiaid Jalap U Paul	... ...	84
Jingleit U Paul ha Rome	... ...	85

MEGHALAYA STATE CENTRAL
LIBRARY SHILLONG
Date of Receipt.....
REFERENCE
Not to be taken out

KA JINGLAMPHANG.

Ym duna shuh ia ka khadsan snem haduh mynta ba nga la don ka jingpyrkhat ia ka jingsngewdonkam ban pynmih ia ka Kitab kum kane. Ha ka snem 1963 nga la pyrshang ban thoh hynrei nga la dei ban bat noh shwa tang halade na ka bynta ban lait na ka jingiatynruh bad kiwei kiba mih ha kata ka por. Nalor kata don ruh ki para nongtrei kiba la pule ia kata ka jingthoh ki pyni ba ka la long lyngkot bad lyngkut than bad kaba eh ba u paidbah uba pule un lah ban sngewthuh ia ki jingmut ha bun ki jaka. Nga hi ruh nga iohi ia kata ka jingduna namar ka lyer kaba pynsheptieng katba nga thoh ka long ioh ka kot kan heh than bad bun kin sheptieng ban thied. Ki snem ki la iaid katta hynrei kane ka jingidonkam na ka bynta u paitbah Khristan ka nang jur. Hapoh kane ka snem 1975 bala lah don ei ai kaba la mih na ka jingiakren shaphang ki kot ki sla kiba iadei bad ka Baibl ha ka ktien Khasi. Kane ka la pynmih pat kham don bor ba nga dei ban thoh pat ia kane ka kot kham bniah bad kham dap kat kum ka phang ba nga la ruid ba ka dei ban iaid. Ha kane ka jingpyrshang bakhadduh nga shem ba nga la kham sngewhun ha bun kiei kiei kiba ngam dei ban sngewhun tang ha kata ka jingtrei kaba mynshwa. Kiei kiei kiba don ha kane ka Kitab ki long kiba ngan ym lah ban buh lymda nga ioh na kiwei pat ki Kitab kiba la slem bha bad kiba hadien ruh. Nga la lum shisha na bun ki jingthoh ba ngam lah ban buh thikna ia ki hangne hynrei nga sngew ba kine ki la long shi bynta na kaba la don ha nga namar ki la iai tyllun ha ka jingtip bad jingmut jong nga bad nga la pyndonkam kyrhai ia ki ha ka jingshakri kaba slem jong nga na ka bynta u paitbah Khristan ha ka Balang katba ioh lad.

Kawei na ki daw kaba la bat bad iai bat ia nga bun ki snem ka mih na ki jingkylli halor ki jingkylli ia kiei kiei kum kine na kito ki nongpule Baibl kiba wad jingtip shaphang jong ka khamtam na ka liang ki rangbah haduh ki Tymmen basan. Kine ki jingkylli ka jingthrang basngur ia ki jingtip badonkam jong ka Baibl ki la long ka jingban jong ka jingkitram ba nga dei ban slew sha u paitbah Khristan shwa ba ka por jong nga kan poi sha kaba dier. Ka kyrteng ba shah khmat eh kane ka Kitab ka long, 'Ki Mawjam' bad na kane ka kyrteng hi ka biang ban sngewthuh ia ka phang ka lynti jong ka. Haba ka long ruh tang ki Mawjam, la dei ban kdew bunsien bunsien ha kane ka jingthoh ba dang don bun kiwei pat ki jingtip kiba iasnoh pynban ym lah ban thoh lut hangne bad la dei ban kdew sha kiwei pat ki kot ki sla kat kum ki subject jong ki. Kumba la ong sha khmat, ki nongpule ki lah ban ithuh shai ba ha ki kitab Jingtipkyllum ia ka Baibl kum kine, ka long ka bym lah ban thoh kaiah

Library books will give you Joy for Long.
If handled carefully with clean hands.

nadong shadong. . Don katto katne hangne na ki kitab kiba thoh ia ka History, ia ka Theology, ia ka Comentary bad kum kita; kine baroh ki la long kum ka dewsboh kaba la pynsan ia u dieng lyngba bun ki snem halor ka jingthung bad ka jingsuhthied banyngkong ka jingpule ha ka skul Theology ha Sohra. Ha lyndet jong ki jingpynroi baroh ia ka jingsngewthuh ia ka Ktien U Blei, nga shlei da ka jingkmen bajar-jar ia ka bor ka Jingshai U Mynsiem Bakhuid da Uba U Blei U la pynkhih ha la ki shakri ban thoh bad pynioh ia kine ki mawlynnai ba kynja Blei ka Ktien jong U ha ngi bad haduh kaba kut jong ki ryta.

Ngam lah khlem da pynpaw ka jingsngew ia I Rev H.M. Kapthap Iba la leh shitom ban pule bad kdew katto katne ki jingai jingmut ba la pynbeit ha kane ka kitab.

Na ka bynta u paitbah Khristan baroh ha ka ri, nga sngewhun ba nga la lah ban siew ha phi ia kane ba phi la pynsngew kitram ia nga baroh shi katta. Hapdeng bun ki jingdawa ha la ka kam nga la siewspah ia ki por bakordor ka snem 1975 ban pynkhuid ia kane kawei ka jingsngew kitram. Lada ka jingibit jong Uta Uba la khot ia nga sha ka jingshakri jong U, nga dang don ka jingsahnud ban thoh ei ei shuh kum ka jingtei na ka bynta u paitbah ha ka Balang mynta bad lashai-lashisngi.

Shillong, 1976 H. Lyngdoh.

LYNNONG 1

Ka Baibl

Ki Kyrteng Bad Ki Niam Ka Baibl

i. **Ka Baibl** : Ka ktien 'Baibl' ka wan long ka ktien Phareng na ka ktien Greek kaba mut, 'Kitab'. Khnang ban khasa shai, pule Math. 1 : 1 bad Louk. 4 : 17, ngi ioh ia ka ktien 'Kitab' ba la pynkylla na ka ktien Greek 'Biblos', bad kane ka ktien ngi ioh ia ka ha ki ktien Phareng bad ktien Khasi 'Bible' bad 'Baibl'. Haduh ka spah snem kaba saw, ka paw na uta u Chrysostom, u nongiathuhkhana bathiang ka Balang ha kata ka por ; u ong ba ki Khristan Greek ki ju khot 'Ki Kitab' ia ki jingthoh bakhuid ba la pyndonkam ha ki Balang jong ki. U St. Jerome uba long uwei na ki kpa ka Balang mynbarim u la ju khot ia ki jingthoh ka Baibl, 'Ka Library ba kynja Blei' (the divine Library) bad kane ka ktien ka la ioh bsuh haduh ki jingthoh Phareng barim. Ynda la lum lang ia ki Kitap ka Baibl kum kawei, kata ka ktien Phareng barim, 'Ka Library ba kynja Blei', ka nang jah lngaid hi bad ka ieng ka ktien 'Baibl' ne 'Ka Kitap'. Haba ngi pdie ia ka Baibl ngi dei ruh ban buh jingkynmaw haduh katno snem kane ka iapher ka por na kata bad ki nongthoh kiba iajngai haduh katno uwei na uwei.

ii. **Ki Jingthoh Bakhuid** : Kane ka long kawei pat ka kyrteng ba la ju khot ia ki jingthoh ka Baibl. Ia kane ka ktien ngi shem ba la pyndonkam da u Paul ruh ia ka Testament Barim baroh kawei. Haba u thoh sha u Timothi (II Tim. 3 : 15 & 16) u ong ba ka jingthoh baroh hi ka long kaba la pyrsad da U Mynsiem bad kaba pynstad sha ka jingim babha. Ha ki Gospel bad ki Kam Ki Apostol ngi shem ba la khot 'Ki Jingthoh' (khmih Math. 21 : 42 ; Louk 24 : 32 ; Ioan 5 : 39 ; Ki Kam. 18 : 24). Nalor kine ngi shem ruh ba la pyndonkam kum ka Singular, 'Ka Jingthoh' (khmih Loukas 4 : 21 ; Ioan. 20 : 9 ; Jak 2 : 8 bad shawei). Ngin ym sngewiyngngoh ia kane namar haduh mynta mynne ruh don hi ka jingialait ha kaba pyndonkam ia ki ktien la ki jingmut ki ia mir hajuh. Kumta kane ka ktien, 'Ki Jingthoh Bakhuid,' (Holy Scriptures) kumba la pynkylla ha ka ktien Phareng la ju pyndonkam ia ka Baibl baroh kawei ne ja kano kano ka bynta ba shah ban kren.

iii. **Testament Barim bad Testament Bathymmai** :— Kine ruh ki long ki kyrteng ba ngi ju pyndonkam bha. Ha ka Shithi sha Korinth (II Kor. 3 : 14) ngi shem ba u Paul ka ba u kren shaphang ki Kitab u Moses u khot, 'Ka Jutang Barim' bad ha kajuh ka jingpyrkhat u ong shaphang ialade (II Kor. 3 : 6) lem bad ki para nongtrei jong u ha ki long. 'Ki Nongialap ka Jutang Bathymmai'. Ka ktien 'Testament' ba ngi ju

pyndonkam barobor na ka Baibl ka mut, 'Ka Jutang' kumba la pynkylla khasi ha kine ki dkhot ba la kdew (Pule ruh Heb. 9 : 15-20). Kine ki kyrteng ki la paw naduh ka spah snem kaba ar kumba la ju pyndonkam da ki nongthoh ka Balang ha kaba ki khot ia ki Kitab jong ki Jiw, 'Ka Jutang Barim' bad ia ki jong ki Khristan, 'Ka Jutang Bathymmai'. Ka ktien, 'Testament' ka mut ka Jutang ; kane ka kyrteng ka iaid haduh baynta kumba la pyndonkam ha ki Ri Sepngi bad da kane ka ktien la pynbynta ia ka Baibl ha kine ki arbynta. Kane ka ktien ka wan na ka ktien Latin, 'Testamentum' kaba kit ia ka jingmut 'Ka Jutang' kumba la pyndonkam da u Paul. Ha ka Kitab u Jeremaiah 31 : 31-34 ngi shem ba ka la don lupa ka jingkular ba u Blei Un ai da ka Jutang Bathymmai ia ka jing Israel bad ia kane U Jisu Khrist hi U pynbna ba U la wallam bad pynskhem ia ka da ka snam jong u hi ym tang na ka bynta ki Jiw hynrei na ka bynta ka pyrthei baroh kawei (Math. 26 : 28).

2. Ka Kanon Jong Ka Baibl.

Ka ktien 'Canon' ka long ka ktien Greek bad ka mut - diengthew ne u lain ban pynbeit ha kata ka jingthew. Ha ku spah snem kaba saw kane ka jingkhein snem jong ngi, la pyna donkam da kane ka ktien haba thew ia ki jingthoh ba la lum lang ba ngi don ha ka Baibl. Baroh ki jingthoh ba la lum lang ba ngi don ha ka Baibl. Baroh ki jingthoh ha ka Baibl ki long kiba la leh bniah ban da thew biang biang katno ki kot ha ka kyrdan ka jingngeit bad katno ruh ki biang ban hikai ia kiei kiei kiba bha na ki kum ki ain ka jingim ba bha (Gal 6. 6). Ki la mih bun bah ki jingthoh barim kiba dei ia ki Jiw bad jong ki Khristan ruh nalor kine ba ngi don ha ka Baibl hynrei la iehnoh la ki ha kawei pat ka jingpyndonkam kim shym ioh rung ha ka Baibl namar kim biang kat kum ka kanon. Uta u Origen, uwei na ki kpa bapawnam ka Balang mynbarim haba u kren shaphang ka Kitab ba ju pyndonkam ha ka Balang u da ong ba ki long kat kum ka Kanon. Ki Kitab ka Apokripha kim don ha ka Baibl jong ngi ; la ki kren shaphang kaba iadei bad ki Jiw hynrei ki Kpa ki Jiw hi ki shem ba kim biang ha ka Kanon jong ki. La pyndonkam ia ki kum ka History bad ngin sa pule ia ka History ba angewtynnad na ki ha ka lynnong kaba bynaiew. Kane ka long tang ka Jingiathuh kyllum ba ngin ; tip haduh katno la leh sumar ia ki kitab ka Baibl ha kaba thew ha ka Jingpyrsad moynsiem ha ki. Don bun kiei kiei ba ki nongthoh ki la wad shitom bad nalor kata ka long hi kaba shitom ban angewthuh bniah shaphang jong ki. Ki riew pule hapdeng jong ngi ki lah ban kwah ban tip ei ei, kumta hangne yn iathuh kyllum ha la ka jong ka jong.

1. **Ka Kanon jong ka Testament Barim** : Kumba la ong sha khmat ba la don bun ki jingthoh kiba la mih ha ki spah

snem jong ka History ki Israel. Ha shuwa ka Jingringmraw sha ka Babilon ym pat da don ka jingniew khia ia ka jingkyntang ki jingthoh ba la pyndonkam ha ka niam. Ha Deut 31 : 26 la iathuh ba u Moses u la hukum ban buh ia ki Kitab ka Hukum ha krung jong ka synduk ka Jutang U Trai. Ha II Syiem 22 : 8 la iathuh ba u Hilkaiah u la snem ia kata ka Kitab ha ha ka templ bad u la aiti ha u Shaphan u nongthoh. Nangta ter-ter la ong u Joshua (Josh 24 : 26) ruh u la thoh bad la nang pynlang sa ka Kitab ki Proberb, katto katne na ki Kitab ki Nongiathuhlypa ha kaba ka jong u Jeremaiah ruh ka don lang hapdeng kita. Kumta hadien ka jingwan phai na Babilon U Esra bad ka kynhun ba la khot 'Ka Synagog Bakhraw' ki la tarai lang kat kum ka Kanon ia ki Kitab ka Hukum u Moses kumba ki long mynta baroh san tylli. La iathuh ba u Nehemaiah ruh haba u pynlong ia ka Library hapoh ka templ kaba ar, u la lum ia ki Salm kumba la pynlang na u David, nangta sa ia ki Kitab ki Syiem bad kiwei de ki Kitab ki Nongiathuhlypa katba u lah ban ioh ha kata ka por. Ia kine baroh la khmih bniah bad thew sumar kat kum ka Kanon haduh ban da ioh lut ia baroh ki jingthoh ka Testament Barim kumba ngi ioh ha ka Baibl mynta.

11. **Ka Kanon jong ha Testament Bathymmai** : Haba ngi pule ia na jingthoh ha ka Testament Bathymmai ngi shem kyrhai ba la kren ha ki ia kiei kiei kiba don ha ka Testament Barim. U Trai jong ngi hi lem bad kiwei pat ki nongthoh ki kren ia kiei kiei ki jong ka Testament Barim kumba ki iabteng ha ka Ba Thymmai. La ngi shem ba ka don shisha ka jingkren pynrem ia ka jinghikai bakla "jong ki Rabbi da ki Khana pateng jong ki, pynban ym shym don ei ei ban kynnoh ba don ka jingpynbakla ia ki jingthoh kat kum ka Kanon. Hadien ka jingkiew U Trai sha bneng, ki Apostol ki kren bad hikai ia ki khristan ia kiei kiei ba U Jisu U pynpaw ialade bad ia ki jinghikai jong U ba ki long kumba la kren ha ka Testament Barim Katba ka por ka nangiaid la sngewdonkam ban da thoh, ioh ba kine kiei kiei kiba kordor yn nang klet haba ka shu long tang da ka ktien Kane ka jingkyndit bynriew ka la pynmih bun ki Jingthoh kiba iadei bad ki khristan, kumta la iathuh da u Loukas (1 : 1-4) ba haba u khih ban thoh ia la ka Gospel u ong ba la don bun kiba la shimti ban thoh. Kat kum ka Kanon ba la thew ia ki jingthoh ka Testament Bathymma ha ka dorbar ka Balang kaba lai'ha Carthage ha ka snem 397 A. D. ngi ioh artylli ki Gospel ba la thoh da ki Apostol, artylli ha la thoh da ki para nongtrei kiba iajan bha bad ki. Ki la don lynti ruh bun ki jingthoh ha ka dur ki Gospel bad ki shithi da ki nongialap bad ki kpa ka Balang. Bun na kita kim ioh nang samar ba kim biang kat kum ka Kanon, wat kine ba ngi don mynta ruh don katto katne na ki kiba la iaid lyngba ia ki jingtynjuh kiba bniah.

3. Ki Ktien jong ka Baibl

Ia ka Baibl la thoh ha ki ktien jong ki briew kiba na ka bynta jong ki la thoh khnang. Kumta ka Testament barim ka mih nyngkong ha ka ktien Hebru lait noh khyndiat khynsoit bad yn sa pynshai hadien Ka Testament bathymmai la thoh baroh ha ka ktien Greek, bad ia kane ruh yn sa pynshai.

i. **Ka Ktien jong ka Testament Barim** :—La ngi kren kylhum ba la thoh ia ka Testament Barim ha ka ktien Hebru, pynban don kine ki bynta ba la thoh ha ka Ktien Khaldi Ezra 4 : 8—6 : 18 ; 7 : 12—26 ; Jer. 10 : 11 ; Dan 2 : 4—7 : 28. Ka leit lia kumne ia kine ki bynta la thoh ha Babilon ha ka por ka jinglong mraw bad ki nonglum (Compiler) ki ibit ban buhbeit kumba ngi ioh bynta. Ka Ktien Hebru ba la kren da ki Israel barim ka long ka Ktien ba kren u Abraham ha ur ki Khaldi bad ka don ka jingiadei hangne hangtai bad ki ktien kito ki jait bynriew ba marjan kiba ia hiar pateng lang na u Shem u khun u Noah ba ki ju khot ki jait bynriew Semitic. Kawei kaba eh ia ngi ban sngewthuh shaphang kane ka ktien namar ki ong ba ha kaba thoh ka leit na kamon sha kadiang bad ka long kumta haduh ki sla jong ka Baibl Hebru. La ong ruh ba ka ktien Hebru tynrai kam ju don **Vowel** (kata ki dak ba lah ban pynsawa dalade kum A, O, I,) la thoh tang da ki Consonant kiba sawdong (kine ki long ki dak ki bym lah ban sawa dalade kum B, K, D) nangta sa buh da ki jingbuh dak kiba rit kum ki phul stop hangne hangtai ban lah kynnoh. Katba ka por ka nang iaid ki longdien kim tip shuh kumno ki longshwa jong ki ki kynnoh ia kata ka ktien bad nalor kata da kaba iai klî barobor ia kita ki snieh ha kiba la thoh, kita ki dot kum ki phulstop ki nang dam noh. Kine ki jingeh ki nang pynkhih pynban ia ki riew khraw jabieng kiba hadien ban ialeh ban wad ia kaba ka long naduh basdang bad ngi shaniah shibun ha kum kine ki jingialeh da kaba ngeit ruh ba U Mynsiem U Blei hi U ialam ia ki.

ii. **Ka Ktien jong ka Testament Bathymmai** :—La thoh ia ka Testament Bathymmai ha ka ktien Greek tangba kam dei ka Greek paka ba ju pyndonkam da ki riewstad ki Greek ha ki jingthoh jingtar jong ki. Uta u syiem Aleksander Bakhraw uba la jop pyrthei kylleng u ialeh ban pyniadei katba lah ha ka ktien bad ki dustur ia ki raiot jong u kiba sha Mihngi bad ki Nongsynshar Greek kiba don ha Ri Sepngi. U la tei ha la ka kyrteng ia kawei ka nonghah ha ri Ijipt ba u buh kyrteng halade ka Aleksandria. Hangta u buh jaka kyrpang na ka bynta ki Jiw phetwir ban pynjan ia ki ha u. Kito ki Jiw ki bat la ka rukom im hynrei ki kren da ki ktien Greek ha ka thylliej Jiw. La ju don ka jingkren shaphang jong ki kumne, 'Ka Jingmut Hebru ha ka jainkup Greek.' Ia kata ka ktien Greek ka ki kren ki da pynpher bad ki khot 'Ka Greek Judia' (Judaco Greek ne

Hellenistic Greek—Kane ka ktien ka la long kaba donbor ha ki nongthoh Khristan baroh bad dei ha kane ka ktien la thoh ia ki Kitab ka Testament Bathymmai.

4. **Ki Jingpynkylla ia ka Baibl ha kiwei pat ki Ktien (Versions)**:—Dang don bun kiei kiei shaphang ka Baibl ha ki por hyndai tangba ki long kiba shitom ban sngewthuh paitbah. Ynda ngin wan sha ka jingtip kyllum kumno ki briew ki sngew-donkam ban pynkylla ia ka Baibl na ka ktien tynrai sha ki ktien ha ki briew jong ki kin lah ban pule. Khlem da bniah shibun shaphang kane, ngin shim tang kine harum :—

1. **Ka Septuagint**—Ha ka spah snem kaba lai jong ka jingkhein snem jong ngi, la pynkylla ia ka Testament Barim na ka Hebru sha ka Ktien Greek da ki hynniewphew ngut ki nongthoh ba kynsai jong ka shnong Aleksandria bad ia kata ka Baibl (Hellenistic Greek) la khot ka Septuagint. Ngi shem ia ki jingthoh ba la buh lyngkot ha ka dak Roman LXX kaba mut 70 bad ka dei ia kata ka Baibl Septuagint. Kane ka Baibl ka long kaba don shibun ka bor hapdeng ki Jiw ha Aleksandria bad ki nongthoh Khristan ruh ki pyndonkam bha ia ka. Ka la mih naduh mynshwa ka niam khristan bad ka long kaba kordor ha kaba wad jingtip ha ka Testament Barim. Namar bun ki jingeh ban shem thikna ia ki jingmut ka Ktien Hebru ha ka Testament Barim, la shim na kane ban ioh ia ki jingmut tynrai. Ka long ka jingtrei kaba suki bad kaba la shim shibun ka por. La ong ba ynda haba la lum lang ia ki Jingtrei baroh la shem ba ki iadei katta katta la kumba ka long ka Jingtrei jong uwei u briew.

La ngeit ba kane ka long namar ka jingialam U Mynsiem Bakhuid ia kine ki nongtrei baroh.

ii. **Kiwei pat ki Jingpynkylla**—Khnang ban ym sahkut thaw ha kiwei pat ki Jingpynkylla kiba kham rit ia ka Baibl na ka Hebru sha ka Greek, yn shu iathuh kyllum lang ia ki tang kum ka jingtip ia kine ki jingialeh mynhyndai ban shem ia kiei kiei kiba kordor kiba don ha ka. Ka Jingphylla jong u Aquila u Nong Sinope ha Pontos uba la kylla Jiw na la ka niam blei thaw. Ha ka spah snem kaba ar da ka Jingkyushoit jong ki katto katne ki Jiw ha Aleksandria u la pynkylla ia ka Testament Batim sha ka Greek kaba kham pher na ka Septuagint. Ka long ruh ka jingthmu ban pynsniew dur ia ka Septuagint namar ba ki Khristan ki la kham leh trai ia ka. Ka jingpynkylla u Theodotion u nong Ephesus kaba mih lang ha kajuh ka por. Une u dei na ka jait Balang Khristan jong ki Jiw ba la pynrem ha ki dorbar balang. Sa uwei pat u briew uba na Samaria uba kyrteng u Symmachusuba na kajuh ka jait Balang bad u Theodotion. Une ruh u la pynmih sa kawei ka Jingpynkylla ia ka Testament Barim sha ka Greek ha ka snem 200 A. D.

iii. **Ka Syriak.** Ngi ju shem baro or ba ki nongthoh ki kdew sha kata ka Baibl ba ki khot ka *Syriac Version*. Ha kane la pynkylla ia ka Testament Barim bad Bathymmai sha ka ktien ba ki kren ha Syria, namar ka Balang ha kane ka thain kumba ka paw ha Antiok ka la roi katta katta. Ki ong ha kane ka Baibl ka la mih ha ka spah snem kaba ar bad ki Balang bareh ha ri Syria ki pyndonkam bha ia ka. Kane ruh ka long ka jingtrei jong ki bun ki briew.

iv. **Ka Vulgate**— Kane pat ka long ka Baibl ba la pynkylla sha ka ktien Latin na ka bynta ki Balang ha Itali kiba kren da kane ka ktien. Kane ka long ka jingtrei shitom jong uwei u briew uba kyrteng u Eusibius Hierodymus tangba la kham tip ia u da ka kyrteng u St. Jerome. Ha ka por ba u trei ia kane ka kam kaba khia u la jied ban shong kynjah ha Bethlehem ka jaka ha kaba la kha ia U Trai jong ngi. Ka la shim por ia u haduh arphewwei snem ban pyndep. Ha kaba sdang ka la don ka jingeh ban pdiang ia ka namar la niewkor eh ia ka Septuagint hynrei naduh ka por uta u Gregory Bakhraw la pyndonkam bha ha ki Balang Sepngi. Ka long ka jingtrei kaba donkam shibun namar u don ruh ki jingthoh kiba rim kiba long ki jingiarap ban sngewthuh ia ki jingmut tynrai ka ktien Hebru. Dang don sa kiwei ruh ki jingpynkylla ha ki ktien bapher bapher, ka long kaba shitom la ngi mynta wat ban sngewthuh ia ki kyrteng jong ki jait bynriew kiba rim kiba la kylla kyrteng ha kane ka juk jong ngi.

v. **Ki Baibl ha ka ktien Phareng** :—Kumne ter shi ter katba ka Balang ka nang iar ki briew ki kwah ban pule ia ka Baibl ha ka ktien la jong ba ki suk ban sngewthuh. Haba ngi phai sha ka ktien Phareng la iathuh ba ki la mih bun ki Jingpynkylla kiba rim ha kane ka ktien. Khlem da bniah eh ban iathuh ia kawei pa kawei ; ka biang hangne tang ban shu tip katno la don ka jingialeh hapdeng ki Phareng ruh ban shem ia ki tynrai barim jong ka Baibl. U Wiclift u la pynkylla phareng ia ka Vulgate kata ka Baibl Latin ha ka snem 1380. Ka Testament Bathymmai ba la pynkylla da u Tindale mynba u phet iap sha ka shnong Worm. Kane ka la mih ha ka snem 1525 tangba ka la don shibun ka jingkem daw ia kane ka Baibl haduh ba la hukum ban thang bun copy da u Cuthbert Tunstall u Bishop ka London. Nalor kine la mih bun kiwei pat ki Jingpynkylla Phareng ia ka Baibl ha ki kyrteng bapher bapher kum kata ka Baibl Bakhraw, Ka Baibl Geneva, Ka Baibl ki Bishop bad kiwei. Don kawei ka Baibl Phareng kaba kham donkam ba ngin kham tip ei ei shaphang jong ka : kata ka long ka Authorised Version ba ngi don mynta. Ia kane ka Baibl la pynkylla beit sha ka ktien Phareng na ka tynrai ka ktien Hebru bad ktien Greek. La jied haduh sawphew hynniew ngut ki riewniam kiba stad ka Balang na ki shnong Oxford, Cambridge bad London da ka kum u Syiem James uba nyngkong. La sam ia ka jingtrei

kumne :—Ha ki riewniam ka London la ai ba kin trei naduh Jenesis haduh I Khronikl lem bad ki shithi ; ha kiba ha Cambridge la ai naduh II Khronikl haduh Eklesiastic lem bad ka Apocrypha ; ha kiba ha Oxford la ai ba kin trei ia ki Nongiathuhlypa, Ki Gospel, Ki Kam ki Apostol bad ka Kitab Jingpynpaw. La iathuh ba ha ka jingtrei jong kine, ki kham peit sha ka Baibl ki Bishop (Bishop's Bible) kum ka nongrim.

Don sa kawei ka Baibl Phareng kaba pawnam ba ki khot ka Revised Version. Kane ka la mih na ka Jingrai ka Jingialang jong ka jylla Canterbury ha u February 1870 Ia kane ka jingtrei la aiti ha ki ar kynhun ki riewstad ka Baibl ia kiba la tynjuh bha. Kawei ka kynhun ka trei ia ka Testament Barim bad kawei pat ia ka Testament Bathymmai lem bad ki jingiatrei lang ki artylli ki Kompani ha America. Ka Testament Bathymmai ba la rebais ka mih ha ka snem 1881 bad ka Baibl ba la rebais baroh kawei la pynmih ha ka snem 1885. Ka jingthew kaba don ha ka jingtrei jong kine haba shu kren kyllum ka paw ha kine ki bynta Ki wad ia ki jingthoh kiba rim bad ki ialeh ban ioh katba lah ia ki kot ki sla kiba kham long trai ha kaba la thoh ia ka Baibl Ki don ki jingiapher na ka Authorised Version ; ki dawa ba ki kham iaid beit ha ka Jingpynkylla hynrei ki iehnoh khlem pynpher ia ki Jinghikai shong tynrai (Doctrine) kumba long ha kaba rim. Ki ialeh ruh ban kham pynbha ia ka ktien Phareng kumba ki briew ha ka por jong ki ki kren. Ngin shem ia kine ki jingiapher kum ha ka Kitab Lebitikos Lynnong 16, ha Nongbishar 3:7 ; 6:25 ; bad shawei de. Ia ki dkhot bad ki lynnong la pynneh kumjuh hynrei la sam ha ki paragraph shihud shihud kat kumba iaid ka jingkren Don ruh ki bynta ba ki shem jingbakla ha ka jingpynkylla kaba mynshwa bad ia kine la pynbeit kat kum ka jingsngewthuh jong ki. Ym iah ban kdew ia kine ki jingbakla ha ka Baibl Khasi hynrei kiba don ki Baibl Phareng kin ioh ia ka jingiapher ha ka Revised Version na ka Authorised Version kum ha kine ki dkhot : Louk 23.15 ; Ki Kam 26 28 ; 27 14 ; bad kiwei.

LYNNONG II.

Ki Kitab Ka Testament Barim.

Ia ki Kitab ka Testament Barim, ki Jiw ki pynbynta ha ki lai bynta : 1. **Ka Hukum (Torah)** kaba kynthup ia ki san tylli ki Kitab kiba nyngkong Ka Jenesis, Ka Eksodos, Ka Lebitikos, Ki Jingkhein bad ka Deuteronomi.

2. **Ki Nongiathuhlypa (Nebiim)** kaba kynthup ia ka Kitab u Joshua, Ki Nongbishar, I & II Samuel, I & II Syiem, Esaiah, Jeremaiah, Esekiel bad ki khadar Ki Nongiathuhlupa rit (Minor Prophets).

3. **Ki Jingthoh (Kethubim)**—Hapoh kane ka jingpynbynta la pynshong kumne :—

(i) Ki Salm, Ki Proberb bad Job.

(ii) Ka Jingrwai U Solomon, Ruth, Ka Jingrwai Sngewsynei, Eklesiastis, Esther.

(iii) Daniel, Esra, Nehemaiah, I & II Khronikl.

Kane ka long ka jingpynbynta jong ki Jiw bad ka iapher na kaba ngi ioh ha ka Baibl Phareng ha kaba la pynbynta kat kum ki subject kyllum. Ia kane la bud na kata ka Baibl Vulgate kaba la pynshong nongrim halor ka Baibl Septuagint Kane ka jingpynbynta ka kham suk ia ngi ban bud ia ka jingmut kyllum kat kum ki subject, kumne harum :—

1. Ka Hukum ne ki San Kitab U Moses

2. Ki Kitab History : naduh Ka Kitab U Joshua haduh ka Kitab ka Esther.

3. Ki Kitab Jingrwai ne Jingduwai naduh ka Kitab U Job haduh ka Jingrwai U Solomon.

4. Ki Kitab Jingiathuhlupa · naduh Ka Kitab U Esaiah haduh Ka Kitab u Malakhi

1. Ka Hukum ne Ki San Kitab.

Ha kata ka Baibl Septuagint la ai kyrteng ia kane ka jingbynta "Ka Penteteuch" kaba mut hi Ki San Kitab ba la buh kyrteng ha u Moses. Ia kine baroh sa tylli la thoh lang ha kawei ka kot bakli (Roll) Ha ka Testament Barim hi la ju ai ki kyrteng bapher bapher bad la pyndei ia ki ha u Moses. Ha Esra 7 : 6 la ong, 'Ka Hukum U Moses', Neh. 8 . 1, 'Ka Kitab ka hukum u Moses', Esra 6:18, 'Ka Kitab U Moses' ; II. Khron. 34 14, 'Ka kitab ka hukum U Trai ba la ai da u Moses', II. Khron 34 : 30, 'Ka kitab ka Jutang , II Khron 17 9, 'Ka kitab ka hukum U Trai'. Ka jingpynshong nongrim ia ka jingngeit ba la thoh shisha da u Moses u la thoh da ka hukum U Blei : pule Eksod. 17 : 14 , 24 4 ; Jingkhein. 33 : 2 ; Deut. 31 : 9-11. Ha ka Testament Bathymmai, U Trai jong ngi hi U Jisu Khrist u kren skhem ba kine ki long ki jong u Moses (Ioan. 5:46 ; 7 : 19 ; Math. 8 : 4). Don kiba pyrkhat ba u Moses um lah ban thoh tang ma u hi ia baroh ki kitab, lah ban don pat kiba thoh hadien da kaba bud ia ka nuksa jong u.

Kine ki San Kitab ki ieng lang kum kawei ka thup thoh kot (body of literature) kaba ha khmat eh ha ka Testament Barim. Ka History bad ka Theology ba ngi ioh na ki ka siang kum u mawsiang ban pynshong nongrim ia ka jingngeit ha U Blei na ka bynta ki kitab kiba bud jong ka Testament Barim. Ka kitab

kaba nyngkong tam ka long ka *Jenesis* bad kane ka kyrteng ka long ka ktien Greek kaba mut, "Ka Jingsdang" kumba ka don ha ka Baibl Septuagint. Ha kane ka kitab la iathuh ia ka jingsdang ka jingpynlong bad bun kiwei pat kiba bud ia ka. Hangne la iathuh kham kyrpaing ia ka jingsdang ka history ka jaitbynriew Israel ba la bud thning naduh u Adam haduh u Abraham u kpa tymmen kulong kumah jong ki. La iathuh kumno la khot ia u na ka shnong Ur ha ka ri ki Khaldi ba un kynther 'laiaw ia la ka jingmane bleithaw bad khielung sha ka jingkohnguh ia U Blei uba shisha. U khun jong u u kyrteng u Isaak bad u khun jong u pat uba ka bud ka jinghiar pateng u long u Jakob ne u Israel Na une mih khadar ngut ki khun shynrang kiba long ki kpa ha la ka jait ka jait bad na kine manroi manpar hadien habud bad ki leit poi wir sha ri Ijipt Ka Kitab kaba bud ka long ka *Eksodos* kaba ka ktien hi ka mut "Ka Jingmih" Kane ka iathuh kumno ba kane ka jait bynriew ka mih na ri Ijipt da ka shynriahti badonbor U Blei Jehobah, kumno ba U ialam ia ki ha ka ri khlaw ban poi sha ri Kanaan ka ri ba U Blei u la kular ban aduh ha ki. U atiar uba don bor ba U Blei U la pynmih u long u Moses uba la seng ia ka jait bynriew Israel bad ia ka niam ha ki Ka Kitab *Lebitikos* ka nang iathuh kham bniah ia ki rukom jingpyndep niam, Ki kitab *Jingkhein* bad *Deuteronomi* ki nang iathuh ia ka history ka jingiaid ha ka ri khlaw haduh ka jingiap u Moses shwa ban jam ia ka wah Jordan sha ka ri Kanaan, ka ri ka jingkular.

2. Ki Kitap History.

Hadien ka jingiap u Moses, dei u Joshua uba la shimti ia ka kam kaba khia ban ialam ia ki Isreal ban pynioh ia ka ri Kanaan kum ka ri kynti jong ki. Ha ka kitab *U Joshua* la iathuh kumno ba u la jop ia kita ki jaitbynriew kiba la ju shong mynshwa ha ri Kanaaan bad u la sam ia ka ri ha ki khadar jait, lait noh ka jait Lebi kaba lah ban shong kylleng ka ri namar ki trei ia ka kam niam. Hadien ka jingiap u Joshua ym shym don ka jingsynshar kaba thikna, Ha ka kitab *Nongbishar* ngi shem ba ki nongbishar ki mih uwei hadien uwei pat kat kum ka jingdawa namar ka jingban bein ki jait bynriew ba marjan. Ka kitab ka *Ruth* ka iathuhkhana tang ia la ka kam iing kam sem, hynrei ka long ka jingbteng kumba ka iasoh na ki nongbishar sha ka jingsynshar jong ki Syiem khamtam ka riti hiar pateng haduh u Dabid. Ha ki kitab U *Samuel* ngi nang ioh shuh shuh kumno ka juk ki nongbishar kaba la bat por haduh kumba lai spah snem ka kut ha u Samuel kum u nongbishar uba khadduh bad ha ka bor kum u nongiathuhlypa, u la pynsieh ia u Saul bad hadien ia u Dabid ban pynieng ia ka jingsynshar syiem ha Isreal. Haba ngi pule ia ki Kitab *Ki Syiem* ngi dei ruh ban pule ryngkat ryngkat bad ki Kitab *Khronikl*. Ha kine ki kitab la iathuh shaphang ki syiem Israel ryngkat bad ki jingjia bapher

bapher ha ki por jong ki. Tang ïha u Rehoboam u syiem uba na ka iing u Dabid ka hima Isreal ka la pait arliang. Ki Judah bad ki Benjamin ki sñoh ha ka iing u Dabid hynrei shiphew jait kiwei pat ki bud ia u Jeroboam uba nyngkong kum .u syiem uba nyngkong ka hima ba shatei. Naduh nangta hi ki nongthoh ha kine ki kitab ki pynpra arliang arliang ka history ; ia kaba shaneng ki khot ka hima Isreal bad ia kaba sharum ki khot ka hima Judah. Ka hima Isreal ki shiphew jait kaba la sdang ha ka snem 930 S. K na u Jeroboam uba nyngkong ka ioh tang khadkhyndai kyrteng syiem. Ka kut noh ha u Hoshia u syiem uba khadduh ha ka snem 722 S. K. ha ka jingjop ka hima Assyria Ka hima Judah ka neh sa kumba 130 ïsnem tam hadien ba ka ruh ka la kyllon ha ka hima Babilon ha u syiem uba khadduh jong ka uba kyrteng u Sedekaiah. Hadien ka jinglong mraw 70 snem ha Babilon, ngi ioh ia ki Kitab *Esra* bad u *Nehamaiah* ha kiba la iathuh kumno ki Jiw ki la pynieng pat ia ki kynroh ka Jerusalem bad tei pat ia ka temple ha ka jaka jong kaba nyngkong ba la tei da u syiem Solomon da ka jingialam u Serubbabel, u Esra bad u Nehemaiah. Ka Kitab ka *Esther* ka ai jingtip kumno ki Jiw ki bym shym leit phai sha Jerusalem ki im hapoh ka jingsynshar ki syiem Persha. Kawei ka jingjia kaba kongsan ha kane ka kitab ka long ka jingmih jong ka Purim kaba long kawei hapdeng ki jinglehniam ki Jiw man ka snem Ka kyrteng U Blei kam don ha kane ka Kitab. Ka long ka jingmut Jiw ba ym dei ban kren thala ia ka kyrteng U Blei khamtam ha ri nongwei.

3 Ki Kitab Jingrwai.

Ki kitab jingrwai ki kynthup naduh ka kitab u Job haduh ka Jingrwai u Solomon. Ym shym la thoh lang ia ki ha kajuh ka por, don kiba ialait jngai ka por kawei na kawei ; don kiba la mih naduh shwa ki kitab History, don kiwei pat kiba la mih hadien La buh lang ia ki namar la pyndonkam lang kum ka kot jingrwai ha ka Balang Jiw. Kumba la leh shakhmat, ia kine ruh ngin shim kyllum tang ban tip aiu ki kren da kaba iehnoh ha kiwei pat ki jingthoh ban shim bniah ia kawei pa kawei.

Ka kitab *U Job* ka iathuhkhana tang shaphang uta u briew uba la ai kyrteng u Job. La ong ba u long briew uba riewspah bad uba la ioh shibun ka jingmanbha ha ka pyrthei ; hapdeng kane baroh u long u briew uba hok bad uba sheptieng ia U Blei. U la im ha ka ri Us, lehse shatei mihngi ka ri Arabia. Kyndit ka apot ka la wan ngat halor jong u bad ka ïing bad la iathuh ba u la duh ia la ki khun, ia la ka spah bad ia la ka jingkoit jingkhiah (Job 1. 13-22). Hapdeng kane baroh u bat skhem ia la ka jingshaniah ha U Blei bad u wad ia ka jingthmu jong U. La shim ia kane kum ka subject bad thoh kum ka drama ha ka rukom Jiw ban pynpaw ia ki jingpyrkhat bapher bapher ki briew

shaphang ki jingshem jynjar ha ka pyrthei. Ki jingrwai *Salm* ki long ki Jingrwai bad ki Jingduwai ba la lum da u syiem Dabid. Haba pule ia ki ki pynpaw ia ka jingshlei ka mynsiem riewblei ha kiei kiei kiba bha kiba iadei ha U Blei bad ki briew ruh. Kham bun ki Salm la ai kyrteng ha u Dabid, kiwei pat ki kyrteng ki long ha u Moses, ha ki khun u Korah, ha u Asaph, ha u Solomon, ha u Heman, ha u Ethan Ki nam, ki tiar tem bad bun kiwei pat ki ktien ha kane ka kitab ki dawa ba ngin wad bniah ia ki jingmut haba pule ha kiwei pat ki jingthoh kiba iadei bad kane ka kitab. Kaba bud ia kane ka long ka Kitab *Ki Proberb* u Solomon. Kane ka Kitab ka ieng ha la ka jong ka jingdonkam ; ka ai ki jinghikai ia ka jingpyrkhat jong u briew bad kumno ka jingiaid jingieng jong u kaba man ka sngi ka dei ban long. Ha ka, ka jingstad ka long ka niam bad ka jingbieit ka long kaba khlem niam La ai kyrteng ia ki baroh ha u Solomon namar kham bun ki long ki jingkren jong u. Ka jingpyrkhat ka long ba ym baroh ki long tang ki jong u hi hynrei kumba leh u Dabid ia ki Salm, u ruh u la lum ia ki jingkren stad jong kiwei de. Ha I. Syiem. 4. 32, la iathuh ba tang ki jong u, u la kren haduh lai hajar ki Proberb Ki ong ba don ki bynta ha ki Proberb ba la lum ha ka por u Syiem Hesekaiah bad la pynlang lang ha kane ka kitab, kumba ka long mynta. Ia ka kitab kaba bud la ngeit ba dei u Solomon hi uba la thoh tangba la ai kyrteng *U Eklesiastis* kaba mut kum u nongiathuhkhana uba kren ha ka jingiaseng. U kren ha ka sur ka jingsngewsih namar la ka jingim pyrthei bad ka jingphaidien na U Blei. U ong ba baroh kiei kiei ha ka pyrthei ki long ka Jingthala bad kim don jingpynhun ; dei tang ka jingsheptiong ia U Blei kaba long ka jinglaitluid kaba paka na bun ki jingkhum ka pyrthei. Ka kitab kaba bud ia kane ka long *Ka Jingrwai u Solomon* ha kaba ngi shem ba la kren shaphang ka jingieit u briew ia ka briew ba la kyntiew haduh kum ka jong u syiem ia ka syiem. Kane ka long ka dur ka jingiadei U Blei bad la ki briew kaba pyni ia kata ka jingiadei kaba palat tam U Blei bad ki briew. U Paul ruh u kren ia kane kajuh ka jingshisha ha ka Shithi sha Ephesos haba u kren ia ka jingieit U Khrist ia ka Balang.

4. Ki Kitab Jingiathuhlupa

Ia ki kitab Jingiathuhlupa ka Testament Barim lah ban antad ia ka poi ba ka long kumba 350 snem, kata naduh ka spah snem kaba phra haduh jan bakut ka spah snem kaba san kumba long ka jingkhein snem shwa U Khrist. Naduh shwa jong kane ka por la mih bun ki jingkren iathuhlupa hapdeng ki Israel. La ai ia kane ka bor ha u Moses (Deut. 34.10; Hos. 12. 13), ha ka Deborah (Nong. 4. 4), ha u Samuel (I Sam. 3. 20). Ka paw ba dei naduh u Samuel, ba kane ka mynsiem iathuhlupa ka la nang kham khlain : kumta la mih ki nongiathuhlupa kum u Nathan, u

Gad, u Ahijah, u Shemaiah, u Jehu u khun u Hanani. Ha kaba sdang ka spah snem kaba phra S K., la mih ki nongiathuhlupa kiba radbah kum u Mikaiah, u Elijah bad u Elisha. Kine kim shym buh jingthoh ei ei kaba neh ia ki jingiathuhlupa jong ki. Kumba ngi ioh ha ka Baibl, don khadhynriew ngut ki nongiathuhlupa kiba ia bud ter ter ba la thoh thikna ia ki khubor jong ki. Ia ki jingthoh jong kine ki nongiathuhlupa la ju pynbynta ha ki ar bynta kat kum ki jingheh jingrit ba la ju khot ki Nongiathuhlupa baheh (Major Prophets) bad ki Nongiathuhlupa barit (Minor Prophets) Ngin pynbynta ia ki kat kum ka por, ki long kumne · (i) Kiba shwa ka jingring mraw (Babilon) ki long Jonah, Joel, Amos, Hosia, Esaiah bad Mikah (ii) Kiba iajan bad bapdeng ka por ka jinglongmraw—Nahum, Sephanaiah, Habbakuk, Jeremaiah, Daniel, Obedaiah, Esekiel bad Jingrwai Sngewsynei da u Jeremaiah (iii) Kiba hadien ka jingwanphai na ka jinglong mraw—Haggai, Sekharaiah bad Malakhi.

Kine ki nongiathuhlupa ki mih ha ki por kiba iapher bad ki kren ia ka khubor kat kum ka jingpynkhih kaba na U Blei hi Haba kren kyllum ki kam jong ki nongiathuhlupa ki long lai syrtap : (i) Ki long ki nongialap ia kaei kaba jia ha ka por jong ki ; (ii) Ki pynshai ia ki jingjia jong ki por kiba la lah , (iii) Ki iathuhlupa ruh ia kiei kiei ki ban sa jia kumba U Blei u pynshai ha ki Khlem da buh bniah ia uwei pa uwei, hangne ngin shim kyllum ia ki baroh halor ka nongrim jong kine ki mat ba la ai.

(i) **Ki nongialap ha ki briew kiba ia im ryngkat**—Ki kren ia ka jinglong ka ri ha ki kam hima sima (political), ki kam imlang sahlang (social) bad ki kam niam (religious) Ia ka khubor jong ki ha kine ki bynta ngin ym lah ban sngewthuh lymda ngi tip ia ki jingjia na ki Kitab History. Ia kawei pa kawei ka kitab dei ban pynshong halor ka history, te ynda la sngewthuh shai ia ki jingjia, hangta ngin shem ba ki khubor ki long kiba don jingmut bad kiba sngewtynnad ban pule. Ki kitab Jingiathuhlypa ki pyndap ia ki kitab History bad hangta ngi ioh ia ka dur ka jinglong ba shisha ha Israel kat kum kata ka por ha la ka jong ka jong. Ki nongiathuhlypa ki kren bad kdew kat kum ka jingshai jong ki ha ka kam synshar khadar, ki sneng ki kraw ruh ha ka liang ka jingmane kaba beit bad kaba shisha ia U Blei.

(ii) **Ki nongpynshai ia ki jingjia ba lalah**—Ki phaidien bad bishar bniah ia ki jingjia kiba la lah bad ki pynshai ia ka jingthmu U Blei balei ki jia kumta. U Jeremaiah (7.12-15) u shim kum ka jinghikai na ka jingjahburom kaba la jia ha Shelloh, u Esekiel (16 20) u iai kren ban kdew ia ka jingialehpyrshah ki Israel bad ka jingiaishah ka Jingieit U Blei. Ka jinghikai kaba khraw ba ki nongiathuhlypa ki ring na ka history ki Israel ka long ba ka pop ka wallam ia ka apot ha ka ri hynrei ka jing-

hohnguh ka wallam ia ka jingmanbha. Kane ka jingngeit ka rung haduh ki nongthoh ha ki kitab history da ka bor (influence) ki nongiathuhlypa.

(iii) **Ki nongiathuhlupa ia kiei kiei ki ban sa jia**—Na ka kyrteng ka ju long ka jingpyrkhat bakla ba tang ka jingiathuhlupa ka long ka kam jong ki nongiathuhlupa Kumba ngi la iohi sha khmat, la shisha ym dei tang kane, pynban kane ruh ka long shisha ka kam jong ki nongiathuhlupa. Don ki jingiathuhlupa kiba kren thikna ia ki jingjia kiba hajan. Haba ka hima Assyria ka pynpaw la ka bor, U Amos bad u Hosia ki iathuhlupa ha kane ka long ka atiar ban pynkyllon ia ka hima Isreal kaba shatei. Haba u Nebukhadnesar u wan kiew ban laleh ia ka Jerusalem, u Jeremaiah bad u Esekiel ki la pynbna lupa ba ka nongbah kan kyllon bad ba kin khreh ban leit long mraw sha Babilon. Haba u Seirus u wan laleh ia ka Babilon, u Esaiah (lyn 40-66) u la iathuhlupa ba kan wan ka jingpyllait mraw bad u kyntu ia ki Jiw ba kin khreh ban leit phai sha la ka ri. Kane ka jingshai ka long da ka jingpyrsad U Mynsiem U Blei Don pat ki jingiathuhlupa kiba thew sha jngai bad kaba shitom ia ki briew ha kata ka por ban sngewthuh namar ki jia da ka spah snem hadien, Kiba kum kine ki jingiathuhlupa kim shai bha wat ha kito ki nongiathuhlupa kiba kren. Haba ngi peit sha ka Testament Bathymmai, ngi shem ba la pynshisha da U Trai jong ngi hi bad kiwei ba ki long ka jingpyndep ia ki jingiathuhlupa ba la kren da ki spah snem mynshuwa naduh u Hosia, Esaiah, Jeremaiah u Esekiel, u Mikah bad kiwei de Haba pyndei ia U Trai jong ngi kum u Mesaiah, kam long kaba suk ban sngewthuh na ka jingkren ki nongiathuhlupa, pynban U Blei U la pynkhih ia ki ban kren shaphang jong u kumba ka la jia shisha ha u. U Esaiah ha ka lynnong 60 bad u Mikah ha ka lynnong 4 1-7 ; ki kren shaphang ka jingiar ka hima u Messaiah Ma ki hi kim shai bha kaei kata ka hima U Jisu Khrist bad haduh katno ka jingiar jong ka, ma ngi kiba mynta ngi iohi kumba la lah kren ha ki jingthoh ka Ktien U Blei. Dei ha kane ka jingmut ba U Jisu Khrist U ong ba ki nongiathuhlupa bad ki syiem kim shym iohi ia kiei kiei kiba la pynpaw lut ha U kumba ngi ngi iohi (Louk 10. 23-24).

LYNNONG. III

Ki phang sha khmat ka History ka Testament Barim.

Khnang ban kham ioh lum shuh shuh ia ki jingkyllum ki jingjia ter ter jong ka history ka Testament Barim, ngin wan mynta sa sha ki phang kiba kham shah khmat da kaba dkhat lyngkhot lyngkhot kat kum ki mawjam jong ka por ter ter.

1. Ka Juk Kulong Kumah.

Ha ka kitab Jeneels, ka kitab kaba nyngkong tam jong ka Baibl ngi ioh khyndiat ka jingiathuh kumno ba uta u briew uba nyngkong tam ba la ai kyrteng u Adam u wan mih sha ka pyrthei da kaba U Blei u la da thaw ia u Mar iasdang ka longbriew manbriew la iathuh ba u la kyllon na U Blei bad kane ka la man long ka jingsdang ka history ka Baibl kat kum ka jingthmu U Blei Uba la pyrsad da U Mynsiem jong U ban thoh ter ter ia ka. Nangta ngi ioh ka jingiathuh shaphang ka jingpynshlei U Blei ia ka pyrthei ha ka por uta u Noah. U Noah u la don lai ngut ki khun shynrang bad na kita u la kyrkhu kyrpang ia u Shem (Jen. 9.26). Bud ter ter na ka jinghiar pateng jong u Shem (Jen. 11) ka poi haduh u Abraham ia uba la khot kyrpang ba ha u symbai jong u, U Blei u ong, "ia ki jait bynriew baroh ka pyrthei kin long ba la kyrkhu ha me" (Jen. 12 3 ; 28.14). Hangne ngi iohi byrngut byrnget ia ka jingkular na U Blei ba un kyntiew pat ia ka jaitbynriew kat kumba U Trai nongbuh nongthaw U thmu haba U thaw ia u. Dei ha kane ka lynti ba ka history ka Baibl ka iaid, kumta ba ka Testament Barim ka long ka jingmait lynti ia ka Testament Bathymmai lane ba ka Testament Barim ka long ka Jingpynkhreh ia ka Jingwan U Jisu Khrist. Ha kane ka jingshai ngin buddien ia ki jingiathuh katba ka por ka nang tyllun. Ngin poi sa ha kawei pat

2. Ka Juk ki Kpa Tymmen ki Israel.

Kumta la khot ia u Abraham ban iehnoh ia la ka ri na ka shnong Ur ha ka ri Khaldi, kaba ha ka phang Sepngi ka wah Iuphratis. U la mih bad la u kpa uba kyrteng u Terah bad ki la poi sha Haran ha kaba u kpa jong u u la iap hadien tang kumba sansnem. U la mih na Haran bad u la phet shaphang shathie sepngi, u da iaid lyngba ia ka Damaskos bad wan poi sha Shekhem ka jaka pdeng ka ri Kanaan hapdeng ka Ebal bad u lum Gerasim. Hangne U Blei U la mih paw ha u bad ha kane ka jaka u la tei ia ka duwan kaba nyngkong jong u ha U Blei (Jen. 12.6-7). Nangta pat u la kynriah sha Bethel ha kaba la jia ka nemsniew kaba jur haduh ba u la dei ban phet sha Ijipt, tangba um shym sah slem ; tang shu kham aram ka pyrthei u la wan phai pat sha ki phang ka Bethel hi. Hangne u la iakhlad bad u Lot u khunruid jong u da ka jingiateh jutang bad u la nangleit shaphang shathie sha ka jaka ba khot Hebron hajan ki dieng sning u Mamre. Ha kane ka jaka la kha ia u Ishmael na ka mraw jong u ha uba u la thaw ruh ia ka Jutang ka jingotsher. Shisha la pyntngen khyndiat ha ka jingkha ia u Ishmael, pynban ym don ka jingsuk mynsiem namar ka Sarah ka tnga trai jong u

kam don khun. U Blei U la kular skhem ba Un ai khun shynrang na ka Sarah, te ha ka por kaba biang ka la kha ia u Isaak ha Gerar. Ynda la kha ia u Isaak, la beh noh ia ka Hagar bad u khun jong ka u Ishmael. Haba u Isaak u la nang sap, U Blei U la tynjuh da kaba hukum ia u Abraham ban knia ia u Isaak halor u lum Moriah. U Abraham u la kohnguh haduh katta ruh bad kane ka la biang ha U Blei, te U la hukum ban pyllait noh ia u Isaak. Ha kata ka jaka ka Sarah ka la iap bad u la tep ia ka ha ka krem Makpelah. Haba u Isaak u la rangbah, u Abraham u la phah ia la u shakri ban leit shim ka tnga na ki parajait para kynja jong u bad la pynshongkurim ia u Isaak bad ka Rebekah. Kane ka la kha synrop arngut ki khun shynrang : U Esau bad u Jakob. U Abraham ruh u la iap haba u dap 175 snem ka rta. U Jakob u la lah ban shukor ia la u kpa ha kaba u la knieh noh ia ka hok ka jinglong hynmen na u Esau, kumta ka jinghiar pateng ka bud sha u Jakob kat kum ka jingkyrkhu u kpa jong u. U Jakob u la shim arngut ki tnga na la ki parajait ha Mesopotamia : ka Leah bad ka Rakhel na kiba la kha ia ki khadar ngut ki khun shynrang kiba la man long ki kpa tymmen ki Isreal ha ka jait ka jait. Ka khanatang ka nang iathuh ba ki hynmen ki la die mraw ia u Joseph, u khun ba la kha na ka Rakhel. Une u la leit poi sha ri Ijipt bad U Blei U la long lem bad u kat haduh ba u la man long uba khraw ha kata ka ri. Haba la jia ka nemsniew, la doi ban phah thied kew shaduh ri Ijipt bad ynda u Joseph u la pynithuh ialade ha la ki hynmen, u Jakob bad ki thana jong u baroh haduh hynniewphew ngut ki la leit poi shong shnong sha ri Ijipt ha ka District Goshen kaba Shatei Mihngi (Jen. 46 26-27).

3. Ka por u Moses.

Ki Isreal ki la shong ha Ijipt haduh palat 400 snem U Blei u la pynmih ia u Moses bad da ka shynriahti ba donbor haduh shiphew tylli ki khlam ba la shoh ia ka Ijipt, u Pharo um lah shuh khlem da pyllait ia ki Israel. Da lade hi u la ialam na ri Ijipt bad ki la poi sha ka Duriaw Basaw. Hangta ka umbah ka la khang lad hynrei u Moses u la leh kambah da kaba pynkad ia ki um ka duriaw arliang kum ka kynton bad ki Isreal ki la laid ryngkew na trai ka duriaw. Nangta ki la poi sha ka ri Khlaw Sinai, hangta U Blei U la ai ia ki Hukum ryngkat bad ki ain ki kanun ba ki Israel ki dei ban bud. Kine ki hukum ki dei ia ka imlang sahlang (social), ia ka jingpyniaid ha ka jingsynshar (political) bad ia ki niam ki rukom (religious) ; la kynthup lang ruh ia ki briew kiba kit ha ka kam synshar bad kam niam. Ka jingai ia ki Hukum ka long kaba shyrkhei ia ki paitbah, haba ki la ud ba ki shepdieng, u Moses u la iathuhlupa ba U Blei un sa ai ha ki da u nongiathuhlupa ban kren ha ki. Hangne nih don ka jingkular ia ka jingwan U Jisu Khrist (Deut. 18. 18-19).

4. Ka por u Joshua bad ki Nongbishar

Ynda haduh sanphew snem ba ki Israel ki la iaid wir ha ka ri khlaw, ki sa wan poi shajan ki pud u Edom kaba shaphang Mihngi ka wah Jordan. Ki la dei ban ialeh thma ia u Sihon u syiem Heshbon bad ia u Og u syiem Bashan bad ki la knieh ia ki hima jong ki ban pynlong ka ri kynti ryngkat bad ka ri kaba sha ka liang sepngi ka Jordan. Tang haduh hangne u Moses u la lah ban poi, u la shu iohi na jngai ia ka ri sha shiliang bad u la iap noh ha u lum Nebo. U Joshua u la shimti na u Moses ban ialam ia ki Israel ; ia u ruh la ai bor ban leh kambah da kaba pynkad ia ki um ka Jordan arliang, u paitbah u la lait sha shiliang. U Joshua u la ialam ban ialeh thma ia bun ki syiem kyntoit kyntoit sha katai ka liang ka Jordan bad u la knieh ia ki hima jong ki ban pynlong ka ri shongneh shongkhien ia ki Israel : u da sam bynta ia ka ha ki khadar ki jait Israel. Kim shym laineh ha ka jingiadei jong ki bad U Blei, namarkata U Blei U la pynshitom ia ki da ki hima kiba marjan kiba wan ialeh bad pynjynjar ia ki. Na ka bynta kane, U Blei U la pynmih da ki nongialam ba la khot ki Nongbishar. Ka kam kaba kongsan jong ki ka long ban pyllait na ka jingbanbein jong ki nongshun kat kum ka jingmih jong ki. U Nongbishar uba khadduh dei u Samuel, u long ruh u nongiathuhlupa ba ha ka por jong u ka mih ka skul ki nongiathuhlupa. Naduh kata hi ka por ki mih ki nongiathuhlupa ter ter hapdeng ki Israel. Ha u Samuel ka long ruh ka jingsdang ia ka jingsynshar Syiem. Kum u nongiathuhlupa u la pynsleh ma u ia u Saul na ka jait Benjamin bad hadien ia u Dabid na ka jait Judah ban long syiem halor ki Israel baroh.

5. Ka Jingsynshar Syiem ba dang tylli.

Ngi pule ba u Saul u long u syiem uba nyngkong halor ki Israel baroh khadar jait. Tang shi khmat ha u, u pynpaw ba u long u bym bit ban long nongsynshar, kumta la ong ba U Blei U la kyntait ia u. U Samuel u la pynsleh pat ia u Dabid ban long u syiem, kumta ynda la iap u Saul, u Dabid u la synshar ia ka ri. U Dabid u long u riew ialeh thma : u la knieh ia ka Jebus bad u la pynieng ban long ka nongbah ka hima, nangta u la nang ialeh thma shuh shuh haduh ba ka hima ha ka por jong u ka la iar naduh ka wah ka ri Ijipt haduh ka wahbah Euphrates kumba la kular ha u Abraham naduh basdang (Jen. 15 : 18). Ki nongthoh history ki iathuh ba u long u briew uba riewblei bad uba la pynsngewbha ia U Blei. Hadien ka jingiap jong u, u khun jong u u Solomon u la kiew khet kum u syiem. Une u long u syiem uba khraw tam na ki Syiem Israel baroh. Ka hima ka phuh ka phieng ha ka por jong u, ym don mano mano ki nongshun kiba nud ialeh ia u. U la tei ka templ bad u la pynitynnad ia ka Jerusalem da ka ingbah bad ki jingtei kiba ityunad. Ym

lah ban len ba kane ka la pynsarong ia u, ka don ka jingkyan kaba jur hapoh ka jingbanbor jong u halor ki khun ki raiot (I. Syiem. 12. 4). Ha ki sngi kiba hadien u la ngat ruh ha ka jingmane bleithaw namar ki tnga nongwei jong u. U la pynbakla ruh shibun ha ka jingsumar ia ki hukum ba la ai U Blei da u Moses.

6. Ka Jingsynshar Syiem arliang.

Hadien ka jingiap u Solomon, u khun jong u u Rehoboam u la synshar hynrei tang khyndiat por ; ha ka jingsynshar jong u ka hima ka la pait arliang. Shiphew jait ki la iehnoh ia ka iing syiem u Dabid bad ki la bud ia u Jeroboam na ka jait Ephraim ban pynlong noh la ka jong ka hima ba la khot, "Ka Hima Israel" bad ia kawei pat, "Ka Hima Judah" ha kaba don tang ki Judah bad ki Benjamin kiba dang snoh ia ka iing u Dabid. Uta u Jeroboam u la pynskhem ia la ka hima shaneng bad u la thaw ki duwan ha Dan bad Bethel ban mane ia ki blei Khun masi ba la ju mane ha ki nong Ijipt bad ha kiwei de ki jaitbyniew. Nalor kaba ngi la pulo shakhmat ha ki kitab history, ngin shim jingtip kyllum ia ka jingiaid kine ki hima baroh ar. Kawei kaba ngi shem ha kaba sdang kumba 55 haduh 60 snem, ka don ka jingiashun kaba jur hapdeng kine ki ar hima. Ki syiem Judah ki ialeh ban pynphai pat da ka bor sha ka- iing syiem u Dabid hynrei kam long ei ei, ka kut tang ha ka jingialeh. Hadien kine ki snem, ka hima Syria ka pynpaw khie bor ; kane ka pynkyndit ba kin iatylli katba lah khnang ba kin long ka bor kaba khlain ban ialeh pyrshah ia kane ka bor kaba shyrkhei. Kawei kaba paw ka long haduh ba u Ahab u syiem Israel u la pynbeit da ka shongkha shongman bad ka iing u Jehoshaphat u syiem Judah na ka bynta kane ka jingthmu. Kane kam lah neh ; ar kyrteng syiem hadien u Ahab, wan sa u Jehu ban long u syiem ki Israel. Une u la pynduh tyllong khait ia ka iing u Ahab, bad ka jingiashun ka la paw pat. Ha pyrshah ki jingsneng bad ki jingmaham ki nongiathuhlupa, ka hima Israel ka nang ngam ha ka jingmane bleithaw. Ka hima Assyria ka la pynjynjar la biang ia ki Israel bad ha ka snem 722 S. K. Ka la pynduh thiaw ia ka jingsynshar ha ka hima kaba shatei ha ka por ka jinglong syiem khadduh khadwai u Hoshea. La ring mraw ia kiba bun bad pynshong kylleng kylleng ka hima Assyria. La wan rah da kiwei pat ban shong shnong ha ka ri ki Israel bad ka hukum ia baroh ka long ka jingshongkurim khleh khnang ban pynduh jait syndon ia ki Israel. Ka la long shisha kumta ba ym tip shuh ia kine ki shiphew jait, wat kito kiba shong ha Samaria kiba wan hiar pateng na kata ka jingshongkurim khleh, ki Jiw kim pdiang ia ka jingiadei bad niew bymkhuid ia ki (Ioan. 4. 9.). Kine ki dawa ba ki mane ia u Jehobah, kitei ka templ halor u lum Gerasim, ki pdiang ia ki hukum u Moses bad ia ki jinglehniam kumba leh ha ka templ ha Jerusalem. Ka hima Judah ka ialeh ban ri ia lade na ki hima ba marjan—ka Ijipt bad ka Assyria.

Ki la lah katto katne namar kitei ki hima ki iashun hapdong jong ki. Hadien ka jingkyllon ka hima Israel, kumba haduh 180 snem tam ha ka snem 588 S K., u Nebukhadnesar u syiem Babilon u la jop ia ka Jerusalem bad u la ring mraw ia ki Jiw sha Babilon

7. Ka Jinglongmraw bad ka Jingwanphai.

Ki nongthoh history ha ka jingshai ba la kren da ki nongiathuhlupa ki shim ba ka daw jong kane ka jingshah ka long ka jingbymngeit ha U Blei bad ki hukum jong U. Na ka ri ba u Abraham u la mih da ka jingngeit, ki khun jong u kin leit phai shata namar ka jingbymngeit. Shisien pyrkhat, sngew kumba kine ruh kin jah jait ha ka pyrthei kum ki para jong ki hynrei kam long kumta Kine arjait ki bat pyrkhing bha ia la ka jinghiar pateng bad kat haba ki shong ki pynkyrpang ialade na kiwei pat ki jaitbynriew Nalor kata ki kynrad jong ki ha Babilon ki leh jem, ym kum ki syiem Assyria la ki shiphew jait. Hadien hynniew phew snem ba ki shong ha Babilon, u Seiros u syiem Persha u la wan hiar thma bad jop ia ka Babilon. U la pynbna ia ka jingpyllait mraw, u da ai ki lad ki lynti da ki nongialam jong ki ba kin leit phai sha Jerusalem bad ban tei pat ia ki kynroh jong ka. Ki nongialam bi kham paw khmat ha kata ka por ki long : U Esra, u Nehamaiah bad u Sorobabel uba la kham kitkhlieh ban tei pat ia ka templ. Kane ka jingsneng ka la pynlong ia ki kiba kham sngur ha ka jingwad ia U Blei bad shitrhem ban wad bad leh ia ki hukum jong U katba ki lah ban shem ia ki kitab ka hukum u Moses. Dei ha kane ka jingwan phai ba ym don snap ei ei shuh shaphang ka jingmane bleithaw. U Daniel bad u Esaiah ha ki lynnong kiba hadien ki kitab jong ki, ki kyrsiew ia u paitbah ban ap ia u Messaiah ia uba la kular naduh kiba mynbarim. Ki jingshah shitom ba ki la iakynduh, ki pynkhih ia ki ban ap ia ka jingpynpaw noh ia kane ka jingkular na U Blei. Ki kpa tymmen bad ki nongthoh ka hukum ki lyngdoh bad ki nongiathuhlupa baroh ki kdew sha Uta. Ka history jong ka jaitbynriew Israel ka la man long u shabi ia ka history jong ka hima U Jisu Khrist kumba ngi ngi iohi mynta.

LYNNONG IV.

Ki Isreal bad ki Jaitbynriew kiba sawdong jong ki.

Haba ngi pule ia ka Testament Barim baroh shilynter, ngi shem ba la kren shaphang bun kiwei pat ki jaitbynriew kiba ki Isreal ki ialyngkhuh ha ki jingiadei kam, ha ki jingiatehlok, ha ki jingiabud ka jingmane bleithaw, ha ki jingiashun bad ki jingialehthma. Ka long kaba donkam ia ngi ban tip ei ei shaphang jong ki khnang ba kan shai haba ngi pule. Kane ka long ka jingkhangiit na kawei ka dong jong ka iing bad haba ngi plie ia ka, kan nang bynrap ban kham pynshai hapoh iing.

Ki Isreal kim long ka jaitbynriew kaba khyllah ka bym mon ban don jingiasoh bad kiwei pat ki jaitbynriew ba marjan. Ki dang iadei lang bad bun ki jaitbynriew kiba iahiar pateng na u Shem u khun u Noah bad ki khot ki jaitbynriew Semitic. Kine ki long ki *Phoiniki*, ki *Syria*, ki *Moab*, ki *Ammon*, ki *Aruā*, ki *Assyria* bad ki *nong Babilon*. Ia ka tlong na kaba mih lah ban ioh kem na Jenesis 10. 21-31. La ong ba na ki ktien, ki jingthoh jingtar bad ha bun ki phang ka rukom im ki dang iadei jan eh. Ha shwa ba ki Isreal kin wan jop ia ka ri Kanaan, ha ka liang kaba sha sepngi ka wah Jordan la shong da ki phra ki jaitbynriew barit la niew ia ki ba ki hiar pateng na u Ham (Hamitic) u khun u Noah. Kine ki long: ki *Philistia* kiba shong shathie sepngi, ki *Kanaan* ha ka pynthor ba seisoh ka wah Jordan, ki *Jebus*, ki *Hib* bad ki *Amor* kiba shong ha ki jaka lum, ki *Kirkash* hajan ka durlaw Galilaia, ki *Hit* ha ki thain Lebanon bad ki *Peris* de tangba ym lap thikna shuh ia ka jaka jong ki Ki Philistia ki long ka jaitbynriew kaba khlain ha ka thma, ki la iaid wir bun ki jaka shwa ba kin wan poi shong hapdeng ki jaitbynriew Semitic Ka rukom im, ka thoh ka tar, wat ka ktien ruh ka dang don ka jingiadei bad ki para jaitbynriew ba marjan. Ia kine, ki Israel kim shym lah ban beh kumba ki la beh bad knieh ia ki hima jong kiwei pat hynniew jait ba la ai kyrteng.

Sha ka thain kaba shathie kaba long ka ri khlaw Sinai, ki shong ki *Ammon* bad ki *Edom* Kine ki dang iajan eh bad ki Israel namar dang iahiar pateng hi na u Abraham, ki dei ki khun ki ksiew u Eso, u khun nyngkong jong u Isaak (Jen. 36. 9-12). Ki Amalek ki long ka jait bynriew kaba la klang bha ka jingiaid wir. Ki ia im syndah syndah bad ki Edom shipara tangba suki suki ki jah noh hapdeng ki Edom. Ki la pynpaw ba ki nongshun kiba khang ia ki Israel, ka la don ka thma ba la ialeh ha Rephidim kat haduh ban da pyndam khoit ia ki bad ki shu jah hapoh ki Edom kumba la kdew sha khmat (Eksod. 16. 8-14). Ki Edom ki long kiba paw nam ha ka jingstad ka rukom trei da ka kti, kiba stad ruh ha ka khaii ka pateng kum ki Israel. Kine ruh lajan baroh shilynter ki long ki nongshun thlong mluh thlong sying ki Israel, kumba la pharshi lupa naduh ka jingialeh ki kpa tymmen jong ki, u Eso bad u Jakob. Hadien ha ka por u Antipatar bad u Herod Bakhraw u khun jong u, ki la rung haduh ban long kum kawei bad ki Israel. Kawei pat ka jaitbynriew na ka kpoh u Abraham ka long ki *Midian* (Jen. 25.2). Kine ruh ki don ka jingiadei bad ki Israel ha ki katto katne ki phang. Phai sha ka liang mihngi jong ka ri, shata ruh yn shem ki jaitbynriew kiba dang iadei thana na u Abraham; kiba kham paw ki long ki *Moab* bad ki *Ammon* kiba hiar pateng na u Lot u khunruid jong u Abraham (Jen. 19. 36-38). Ki Ammon ki mane blei ia u Molok kaba mut,

'u Syiem'. Shaphang ki Moab yn kham tip shaphang jong ki na ki jingiathuhlupa u Esaiah (Lyn. 15 & 16) bad u Jeremaiah (Lyn. 48). Ha ki jingshem kiba hadien la ong ba ha ka spah snem kaba khyndai shwa U Khrist, kumba ka paw na uwei u maw ha Moab ba la pynieng da u Mesha, ka ktien ka thyllied jong ki Moab ha kata ka por ka iadei bad ki Israel. Ki Moab bad ki Ammon kim dei ki jaitbynriew phet wir ; ki don la ki nongbah kiba skhem, ki rep soh wain (Esa. 16. 8-10), ki rep ruh shibun u kew (Jer. 48. 32-33). Shatei ka ri Kanaan, don artylli ki jaitbynriew kiba iajan eh bad ki Israel, kita ki long ki *Phoiniki* bad ki *Syria* Ki Phoiniki ki hiar pateng na u Ham hynrei namar ba ki shong ha ki thain rud duriaw ka ri Kanaan, ki iadei kum kito ki jaitbynriew kiba hiar pateng na u Shem. Ki long kiba sian kiba stad khamtam ha ka khaii ka pateng Ki mar khain jong ki ruh ki long kiba kham pher kum kata ka por. Ki Syria ruh ki long ka jaitbynriew kaba stad. Kawei pat ka kyrteng ba ju tip ia ki ka long ki Aramia. Ka ktien Aramia ka long kaba donbor ha ka ri Syria, wat haduh ri Kanaan ha ka por U Trai jong ngi ia ka ktien Hebru la pynwan dur ha ka ktien Aramia (Aramaic). Ka kyrteng ka dang neh haduh mynta mynne, ki ia tyngkhuh jur bad ki Isreal haduh ba ki la ioh pat ia la ka ri ha kaba ki shong mynta.

Nalor kine ki jaitbynriew kiba marjan, ngi shem ruh ha ka jingpule sa kiwei de kiba shong kham pajih tangba ki don ka jingiakynduh bad ki Israel khamtam ha ki jingialehthma. Sha ka thain kaba shathie jong ka ri, ka don barobor ha ka jingma na ka jinghiarthma ki *Ijipt* bad ki *Ethiopia* Sha ka liang kaba sha mihngi ki iakynduh ka jingialehthma barabor bad ki saw hima—ki *Assyria*, ki *nong Babilon*, ki *Elam*, bad ki *Persha*. Shatei pat, kumba ka paw ha ka history kaba hadien, ki iakynduh kam bad ki *Skythia*, ki *Grik*, ki *Roman*, bad ki *Parthia*. Ngin ioh jingtip lyngkot khyndiat khynsoit shaphang kine ruh.

Ki Ijipt—Ia ka ri Ijipt la ju khot, 'Ka ri u Ham' (Salm. 105. 23, 27. 106. 22). Ki long ka jaitbynriew kaba hiar pateng na u Ham. Ka kyrteng tynrai ka ri jong ki ka long, "Kam" kaba mut 'Ka ri kaba iong'. Ki long ki briew kiba radbah bad kiba jrong, ki sla 'ti sla 'jat jong ki kiba heh. Kaba sah jingkynmaw ia ki ha ka Baibl ka long ba ki la bat mraw haduh palat sawspah snem ha ka ri jong ki ia ki Isreal.

Ki Ethiopia—Kine ruh ki long kiba hiarpateng na u Ham (Jen. 10,6). Ki dei ki kynja Negro, kiba iong ka sniehdoh bad kiba rben ki rmiang shyntur. La don ki por kiba imat kumba ki long ka bor kaba khraw ban jop pyrthei hynrei kim lah ban ieng haduh katta. Ki la wan ialehthma ia ki Israel ha ka por u Asa hynrei la beh krad ia ki (II. Khron. 14:9-12).

Ki Assyria—Kine ki dei kiba hiar patong na u Shem, ki khun ki ksiew u Asshur (Jen 10.22) Ki la don ka jingiatyngkhuh kam bad ki Israel naduh shwa ba kin iakynduh bad ki nong Babilon. Ki la ju long ka bor kaba ban bein bunsien ia ki Israel. Dei ha kane ka bor ba ka hima Israel ba shaneng ka kyllon jynduh artat bad jah duh ha ka pyrthei.

Ki nong Babilon—Ki ialong kum kawei bad ki Assyria haduh ka ktien ki iapher tang khyndiat eh Ki ia mane ruh ia ujuh u blei Asher ia uba la niew kum u khlieh ka hima. Kan ka hima ruh ka la pynpaw ia la ka bor u Nebukhadnessar. Ka hima Judah ka la shah jop bad shah ring mraw sha Babilon.

Ki Elam—La khot Elam namar ba ki shong ha ki ri lum ! ka ri jong ki la khot ka Susiana. Ka don shatei na ka Persian Gulf ha ki lum kiba shatei bad mihngi bad ka kner shaduh ka wah Tigris. Na ki jingthoh ha Babilon la thoh sah kynmaw ba ha ka snem 2280 S. K. ki la lah haduh ban pyndem ia ka Babilon. Ka kyrteng trai ka ri jong ki la khot ka Ansan kaba ka nongbah jong ka ka long ka Susa.

Ki Persha—Kine ki iapher jngai ha ka jingiadei doh dei snam. Ki dei ki Aryan (ne Indo-European) kumba ka paw na ka jingthoh ha ka jingtep u Darius. Ka kyrteng trai jong ka ri jong ki ka long 'Iran' ia kaba ki bat mynta. Ki ong ba ka jingkynnoh 'Iran' ka long na ka ktien "Aryan" Ia u syiem jong ki ruh ki khot u Shah kumba long mynta Kane ka hima ka la wan jop ia ka Babilon bad dei kane kaba la pyllait mraw ia ki Jiw na Babilon Ki long kiba leh sbun shibun ia ki Jiw.

Ki Skuthia—Kane ka kyrteng ka paw ha ka Testament Bathymmai ha ki Kol 3. 11. Kine ruh ki dei ki Aryan (Indo European) kum ki Iran bad ki shong ha ki ranab bashatei ka Black Sea. Ki dang long kum ki riewkhlaw ha ka rukom im bad ha ki jingngeit niam jong ki. Ki don khyndiat eh ka jingiakynduhkam bad ki Israel.

Ki Grik bad ki Roman—Shaphang kine artylli ki hima kiba donbor yn sa pule kham bniah ha ki lynnong kiba bud. Kine ki dei ki jait Aryan bad ki iasyriem eh hapdeng jong ki. Ka jingkhie bor jong ki ka long bad ka jingstad. Ka jaitbynriew Jiw ka la lait da ka said na kaba kan shah pynngop ha ka jaitbynriew Grik ha ka por u Antichus Epiphanes Dei ka hima Rome kaba la khniot bad pynpra ia ka bor ki Grik.

Ki Parthia—Tang shisien ki Jiw ki dei lyngkhuh bad kine. Ha ka snem 40 S K. ka kynhun shipai Parthia ka la jam ia ka wah Euphrates. Ki la jop ia ki Roman hapoh ka jingialam iu Desidius Saxa bad ki khun hapoh ka bor jong ki ia ka Syria bad ri Kanaan baroh kawei. Ki la lute ia ka Jerusalem bad la buh ia u Antigonus ban long u Viceroy Parthia uba la bad ia kane ka kyrdan lai snem.

LYNNONG. V.

Ka Jingkhein Snem Ha Ka History Ka Testament Barim

Kane ka bynta ka long kaba kham shitom ban ŋgewthuh. Ki briew kiba la ialeh shitom ban wad ia kat kine ki jingkhein ka ka Baibl, kum u Archbishop Ussher ha ka snem 1650 ba la nang pynjanai shuh shuh da u Bishop Lloyd ha ka Baibl kaba la shon ha ka snem 1701, ki iehnoh ha ngi ka jingniewkor ia ka jingialeh jong ki. Kine bad kiwei pat kiba la sei lut la ka bor jingmut ban wad ia kine ki jingkhein snem barim, ki kdew ia katto katne ki daw kiba ki shem bad da ka jingsngewrit baroh kim nud ban kren shlur ba ki la ioh ia ki jingkhein kiba biang. Kin don ki jingiapher na ki jingpyrshang jong kiwei pat, pynban la ka long kumno kumno kaba bha ba ngi la ioh ei ei ha ka jaka ban kin shu jah noh. Ka jingkhein snem kiba hadien, khamtam naduh ka por ki syiem Israel ka kham suk shibun ban ia ka por kaba shwa jong ki. La kumno kumno, kiei kiei kiba ngin ioh hangne ki la ialam ia ngi sha ka jingshai kaba iajan bad kaba ka long la ki lah ban ialait katto katne.

1. Ka Juk Shwa Ka Jingshlei.

Ka jingshai kaba lah ban ioh na ka bynta ka jingkhein snem jong kane ka juk ka long tang na Jenesis lynnong 5. Ia ki snem lah ban shem da kaba shim ia ka yrta u briew ha ka jinghiar pateng haduh ka por ba kha ia u khun nyngkong jong u. Ha ka Baibl kaba ngi don, la bud ia ka number ki snem na ka Baibl Hebru kaba rim (ha ka Septuagint ka iapher). Ngi shem kumne :—

U Adam	u long	130	snem ha	kaba kha ia u	Seth
U Seth	"	105	"	"	Enos
U Enos	"	90	"	"	Kanan
U Kanan	"	70	"	"	Mahalil
U Mahalil	"	65	"	"	Jared
U Jared	"	162	"	"	Enokh
U Enokh	"	65	"	"	Mathuselah
U Mathuselah	"	187	"	"	Lamekh
U Lamekh	"	182	"	"	Noah
U Noah	"	600	" ka ka'rta ha ka por ka Jingshlei		

(Jen. 7. 11). Ka long 1656 snem naduh u Adam haduh ka Jingshlei

2. Na ka Jingshlei haduh ka Jingkhot ia u Abraham.

Bud na ka jinghiar pateng u Shem (Jen. 11. 10-32 ; 12 4).

Hadien ka jingshlei 2 snem sa kha ia u Arphakshad

U Arphakshad u long	35 ,,	ha kaba	kha ia	u Shelah
U Shelah ,,	30 ,,	,,	,,	u Eber
U Eber ,,	34 ,,	,,	,,	u Peleg
U Peleg ,,	30 ,,	,,	,,	u Ren
U Ren ,,	32 ,,	,,	,,	u Serug
U Serug ,,	30 ,,	,,	,,	u Nahor
U Nahor ,,	29 ,,	,,	,,	u Terah
U Terah ,,	*130 ,,	,,	,,	u Abraham
U Abraham ,,	75 ,,	haba u rung ha ri Kanaan (Jen. 12.4).		

Ka long 425 ,, naduh ka jingshlei haduh u Abraham.

*Don jingpher kumne : U Terah u im 205 snem ka 'rta, u Abraham u long 75 snem haba u rung ha ri Kanaan (Jen. 12.4). Kumta u dei ban long 130 snem haba kha ia u Abraham.

3. Na ka Jingkhot ia u Abraham haduh ka Jingmih na Ijipt.

**U Abraham ha ri Kanaan haba la kha ia u Isaak (Jen. 21.5)	25 snem
U Isaak ha kaba kha ia u Eso bad Jakob u long (Jen. 25.26)	60 snem
U Jakob mynba u leit phet sha Ijipt u long (Jen. 47.9)	130 snem
Ka jingshongmraw ki Israel ha Ijipt ka long (Eksod. 12.40)	430 snem
	Baroh 645 snem

**U rung ha ri Kanaan haba u long 75 snem bad haba kha ia u Isaak u long 100 snem. Kumta u la don 25 snem ha Kanaan haduh kaba kha ia u Isaak.

4. Na ka Jingmih na Ijipt haduh kaba tei ia ka templ u Solomon.

Ka jingiaid na Ijipt haduh ri Kanaan ka long	40 snem
Ka jingsynshar u Joshua kat kumba la khein ka long	25 snem
*Ka por ka jingsynshar ki Nongbishar ka long kumba	412 snem
Ka jingsynshar u Samuel shwa ban thung syiem ka long	12 snem
Ka jingsynshar u Saul (Ki Kam. 13.21) ka long	40 snem
Ka jingsynshar u Dabid (I. Syiem. 2.11) ka long	40 snem.
Ka jingsynshar u Solomon haba sdang tei ia ka templ	3 snem
	Baroh 572 snem

*Kat kum ka Kitab Nongbishar—113 snem ki jingshah bata bein bad 299 snem ka por ki Nongbishar.

Ha kaba khadduh ngin shim ia kine ki jingkhein snem kum ka jingkdew na jngai katno ka por ka la iaid. Ki long ka jingpyrshang kaba iapher uwei na uwei pat ha ki nongkhein. La kumno kumno ngi la ioh ei ei. Ngin bud dien ia ka jingkhein snem naduh u Adam haduh U Jisu Khrist kumne :—

Naduh u Adam haduh ka jingshlei ka pyrthei ka long	1656 snem
Naduh ka jingshlei haduh u Abraham ha ri Kanaan	427 snem
Naduh u Abraham ha Kanaan haduh ka jingmih na Ijipt	645 snem
Naduh ka jingmih na Ijipt haduh ka jingtei ia ka templ	572 snem
Naduh kaba tei ia ka templ haduh ka jingkyllon ka Jerusalem	624 snem
Naduh ka jingkyllon ka Jerusalem haduh ka jingkha ia U Jisu Khrist (4 S. K)	592 snem
Baroh	4516 snem

LYNNONG VI.

KI LYNGKHOT JINGTIP BA DONKAM KA TESTAMENT BARIM

1. Ki Jaka bad jingjia ha ka jingiaid ki Isreal na Ijipt sha Ri Kanaan.

Shaphang kane ka jingiaid la thoh pura ha ka Kitab Ki Jingkhein 33 bad khnang ban kham iohi shai ngin pynbynta ha saw bynta :—

(a) Ka jingmih (b) Ka lynti sha Sinai (k) Na Sinai sha Kadesh-barnea (d) Na Kadesh-harnea sha ki rud ka wah Jordan.

(a) KA JINGMIH.

Jaka		*Ki jingjia*
Rameses	—	Ka jingsdang ka jingiaid ha kaba khadsan sngi u bnai uba nyngkong.
Sukkoth	—	Nangta sha
Etham	—	Ha khmat ka ri khlaw hynrei la pynphai shathie Mihngi-poi sha
Pihahiroth	—	U Pharo u wan lap. Ki iaid lyngba ka Duriaw Basaw.

(b) Ka lynti sha Sinai.

Marah — Hangne la pynbang ia ki um bakthang, ka jaka sangeh ba nyngkong ha ka ri khlaw.

Elim — Hangne ki shem khadar tylli ki umpohliew bad hynniew phew tylli ki diengtlai.

Ri khlaw sin — Ka jaka ba sdang hap ka manna bad ka doh 'iar khlaw.

Rephidim — Ha ka thain Horeb ; la ai um na u mawsiang, ka jingialeh thma bad ka jingjop ia ki Amalek ha ka jingialam u Joshua.

Ri khlaw Sinai — U Jethro u wan khmih ia u Moses. La ai ia ki Shiphew Hukum. Ka jingmane khun Masi. Ka jingniew ia ki briew. Ka jingrakhe kaba arsien ia ka Niam ka jinglait.

(k) Na Sinai sha Kadesh-barnea.

Ynda ki la sah jan dap shisnem ha Sinai naduh khadsan. tarik u bnai uba lai jong ka snem kaba nyngkong ba mih na Ijypt haduh kaba arphew tarik u bnai uba ar jong ka snem kaba ar, ki iaid lai sngi lynti sha.

Taberah — Ka ding ka la hap namar ka jingkhnium. Sa poi sha

Kibroth-hataabah — La shoh da ka jingiap hapdeng kaba bam doh.

Haseroth — U Aaron bad ka Miriam ki ialeh pyrshah, la shoh da u niangthohlieh ia ka Miriam Ki sa poi sha

Kadesh-barnea — Nangne la phah khadarngut ban leit synriat ia ka ri Kanaan, shiphew ngut ki wallam khubor sniew, tang u Kaleb bad u Joshua ki kren beit. Ki paitbah ki khnium bad la pynrem ba kin iaid wir sawphew snem. Ka jingialeh pyrshah U Korah ; U Jumai, ka ding bad ka khlam ki wan hap.

(d) Na Kadesh-Barnea Sha Ki Rud Ka Wah Jordan.

Na Kadesh-Barnea ki shu iaid wir bun ki jaka ha ka ri Khlaw Paran ban wad jaka bam phlang ia ki jingri. Ha kaba khadduh ki wan poi pat sha

Kadesh-Barnea — Kaba arsien. Hangne u Moses u shoh la u mawsiang bad mih um ; Ka Miriam ka lap ; Ki Edom kim ai lynti ban iaid lyngba u lum Seir. Ki iaid narud bad sa poi sha

U Lum Hor — Hangne u Aaron u lap bad la tep ia u

Arabah — Ka jingkhnium u paitbah ; ka jingiap da ki bsein ; ka jingkyntiew ia u bsein rnong. Kane ka long sawdong ka ri Edom. (Jingkhein 21 : 4-9).

Sared — (Jingkhein 21 : 12). Ka jingpynkyntang ia 'ka jingrwai pukri'.

Jahas — (Jingkhein 21 : 23). La jop ia u Sihon U Syiem Amor.

Edrei — (Jingkhein 21 : 33). La jop ia u Og u Syiem Bashan.

Abel-shittim — Hangne ki ialang ki Moab, ki Amon bad ki Midian hapoh ka jingialam u Balak ban ialeh ia ki Israel. Ka jingiap namar ka jingklim, ka jingjop ia ki Midian (jingkhein 25).

Them Moab — Ka jingniew briew kaba laisien ; ka jingpynskhem ia ki Hukum ha ka pateng kaba thymmai, U Moses u kiew ia u lum Nebo ban iohi na jngai ia ka ri Kanaan bad u iap hangta hi.

2. Ki kambah ba kham paw ha ka Testament Barim

(a) *Ha ri Ijypt bad ri khlaw da u Moses*

1. U Diengduh u Aaron u kylla bsein	...		Eksod	7 : 10-12.
2. Ka um ka kylla snam	...	...	,,	7 : 20-25.
3. Ki Jakoid	...	...	,,	8 : 5-14.
4. Ki Jynrein	...	..	,,	8 : 16-18.
5. Ki Skain	...	...	,,	8 : 20-24.
6. Ka khlam halor ki jingri	...	...	,,	9 : 3-6.
7. Ki tohjaw	...	...	,,	9 : 8-11.
8. U pyrthat bad u phria	...	...	,,	9 : 22-26.
9. Ki puit khlam	...	...	,,	10 : 12-19.
10. Ka jingdum	...	...	,,	10 : 21-23.
11. Ka jingpyniap ia u khun nyngkong		...	,,	12 : 29-30.
12. Ka jingpynkhlad ia ki um ka Duriaw Basaw			,,	14 : 21-31.
13. Ka jingpynbha ia ki um ka Marah		...	,,	15 : 23-25.
14. Ka jingbsa da ka manna	...	...	,,	16 : 14-35.
15. Ka um na u mawsiang ha Rephidim		...	,,	17 : 5-7.
16. Ka jingiap u Nadab bad u Abihu		...	Leb.	10 : 1-2.
17. Ka ding kaba pluh ha Taberah			Jingkhein	11 : 1-3.
18. Ka jingiap u Korah, u Dathan bad u Abiram			,,	16 : 31-35.

19. Ka jingphuh shylluid u diengduh u Aaron...Jingkhein 17 : 8
20. Ka um na u mawsiang ha Meribah ... ,, 20 : 7-11
21. Ka jingkoit da u 'sein rnong ... ,, 21 : 8-9

(b) *Da u Joshua*

1. Ka jingpynkhlad ia ki um ka Jordan ... Josh. 3 : 14-17
2. Ka jingkylkon ki kynroh Jerikho ... ,, 6 : 6-25
3. Ka jingsangeh ka sngi bad u bnai ... ,, 10 : 12-14

(k) *Da u Elijah*

1. Ka jingpynroi ia u purew bad ka umphniang ...I Syiem 17 : 14-16
2. Ka jingpynim ia u khun ka riew kynthei ,, 17 : 17-24
3. Ka jingthang ia ka jingknia ha Karmel ... ,, 18 : 36-38
4. Ka jingthang ia ki Kapten bad ki kynhun jong ki ...II Syiem 1 : 10-12
5. Ka jingpynkhlad da ka jingphiah ia ka Jordan ... ,, 2 : 7-8

(d) *Da u Elisha*

1. Ka jingpynkhlad ia ka Jordan ...II Syiem 2 : 14
2. Ka jingpynbha ia ki um ka Jerikho ... ,, 2 : 21-22
3. Ka jingpyniap ia ki khynnah runar ha Bethel ,, 2 : 24
4. Ka jingpyndap um ia ki shipai ha Moab ... ,, 3 : 16-20
5. Ka jingpynroi ia ka umphniang ka riewkynthei,, 4 : 2-7
6. Ka jingpynim ia u khun ka nong Shunam ,, 4 : 32-37
7. Ka jingpynbha ia u jhur ba don bih ... ,, 4 : 38-41
8. Kaba bsa shispah ngut ki briew da ki arphew tylli ki kpu ... ,, 4 : 42-44
9. Ka jingpynkoit ia u niangthohlieh u Naaman bad hap ha u Gehasi ... ,, 5 : 10-14,17
10. Kaba pynper ia u sdie nar ... ,, 6 : 5-7
11. Ka shoh da ka jingmatlah ia ki shipai Syria ... ,, 6 : 18-20
12. Ka jingim pat tang shu dei ha ki shyieng u Elisha ... ,, 13 : 21

3. Ki Nongbishar bad ki por jong ki

	Ka jingbanbein U Syiem Mesopotamia...	8 Snem
1.	U Othniel u nongbishar uba nyngkong ..	40 Snem
	Ka jingbanbein U Eglon u Syiem Moab	18 „
2.	U Ehud U pyllait bad jingshongsuk ha ka ri	80 „
	Ka jingbanbein U Jabin U Syiem Kanaan	20 „
3.	U Barak bad ka Deborah ki pynioh ka jingshongsuk	40 „
	Ka jingbanbein ki Midian	7 „
4.	Ka jingsuk hadien ka jingjop u Gideon ...	40 „
5.	Ka jingsynshar u Abimelek ...	3 „
6.	Ka jingsynshar U Tola ...	23 „
7.	Ka jingsynshar U Jair ...	22 „
	Ka jingbanbein ki Ammon ..	18 „
8.	Ka jingshongsuk ha ka jingsynshar U Jepthah	6 „
9.	Ka jingsynshar u Ibsan ...	7 „
10	Ka jingsynshar U Elen ...	10 „
11.	Ka jingsynshar U Abdon ...	8 „
	Ka jingbanbein ki Philistia ...	40 „
12.	U Samson bad ki kam khlain jong u ...	20 „
	Baroh ka por ha ki jingbanbein bad ki jingpyllait ka long ...	412 snem

4. Ki Syiem bad ki por jingsynshar jong ki

U Saul	... 40 snem	(Ki Kam. 13,21)	S. K. 1072-1032
U Dabid	... 40 snem	(I Syiem 2,11)	S. K. 1032-992
U Solomon	... 40 snem	(I Syiem 11,42)	S. K. 992-952

Ka hima ka pait arliang; kine harum ki Syiem bad ki por jong ki

Ki Syiem Judah	*Jingsynshar*	*Ki Syiem Israel*	*Jingsynshar*
1. Rehoboam ...	17 snem	1. Jeroboam I ...	22 snem
2. Abijah ...	3 „	2. Nadab ...	2 „
3. Asa ...	40 „	3. Baasha ...	12 „
4. Jehoshaphat...	25 „	4. Elah ...	2 „
5. Jehoram ...	8 „	5. Simri-Tibni ...	4 „
6. Ahasaiah ...	1 „	6. Omri ...	6 „
7. Athaliah ...	6 „	7. Ahab ...	22 „

8. Joash	...	40 snem	8. Ahasaiah	...	2 snem
9. Amasaiah	...	29 ,,	9, Jehoram	...	12 ,,
10. Ussaiah	...	52 ,,	10. Jehu	...	28 ,,
11. Jotham	...	16 ,,	11. Jehoahas	...	17 ,,
12. Ahas	...	16 ,,	12. Jehoash	..	16 ,,
13. Hesekaiah	...	29 ,,	13. Jeroboam II	..	41 ,,
14. Manaseh	...	55 ,,	14. Sekharaiah	...	½ ,,
15. Amon	...	2 ,,	15 Shallum		1 bnai
16. Josaiah	...	31 ,,	16. Menahum		10 ,,
17. Jehoahas	...	3 bnai	17. Pekaiah	..	2 ,,
18. Jehoiakim	...	11 snem	18 Pekah	..	20 ,,
19. Jehoiakin	...	3 bnai	19. Hoshea	..	9 ,,
20. Sedekaiah	..	11 snem			Ka kyllon ha ka snem
Ka kyllon ha ka snem S K. 588.					S K. 722

5. Ki Nongiathuhlypa bad ki Syiem ha ka por jong ki

(a) *Shwa ka jinglong mraw ha Babilon*

Kyrteng	*Snem*	*Ki Syiem kiba synshar*
1. Jonah	...S. K. 810-790	... Jehoash, Jeroboam II.
2. Joel	... ,, 790-760	... Ussaiah [Amasaiah
3. Amos	... ,, 780-760	.. Jeroboam II, Ussaiah
4. Hosia	... ,. 785-725	. Jeroboam II, Hoshea. Jotham, Ahas, Hesekaiah,
5. Isaiah	... ,, 750-695	.. Ussaiah, Jotham, Ahas, Hesekaiah
6. Mikah	... ,, 745-725	... Jotham, Ahas, Hesekaiah

(b) *Hajan bad ha ka por ka jinglongmraw*

7. Nahum	... ,, 660-630	.. Manasseh, Amon, Josaiah
8. Sephanaiah	... ,, 630-620	.. Josaiah
9. Habakkuk	... ,, 620-610	. Josaiah, Jehoahas
10. Jeremaiah (kynthup Ka Jingrwai Isynei)	... ,, 628-588	.. Josaiah haduh Sedekaiah— Jingring mraw
11. Daniel	... ,, 606-534	... Jinglong mraw
12. Obedaiah	... ,, 587	... Shen hadien ka jingpynjot ia ka Jerusalem
13. Esekiel	... ,, 596-574	... U don hapdeng kiba shah ring mraw

(k) *Hadien ka jingwan phai na Babilon*

14. Haggai ... ,, 520-518 ... Ha kaba tei pat ia ka tempi

15. Sekharaiah ... ,, 520-510 . Ha kaba tei bad pynkyntang ia ka tempi

16. Malakhi ... ,, 420-397 .. Ha ka jingpynthymmai u Nehemaiah.

Ym iah ban ong thikna ba ki snem ki long thik kumne. Ka ki kyrteng ki Syiem peit ki dei ha kano ka hima Ha kano ka hima ba u nongiathuhlypa u kren, ka kitab jong u hi ka ai.

6. Ki kyrteng, ki Sur bad ki Tiartem ha ki Salm.

(a) *Ki kyrteng kiba kren ia ka jinglong ka jingrwai.*

1. Mismor—ne Salm. Kane ka kyrteng ka don ha ki 57 tylli ki Salm kiba da don bad ka kyrteng u nongthoh. Ka mut ka Salm kaba iasnoh bad ka jingrwai kaba bad ka tiar tem.

2. Shir—Ka paw laiphew sien ha ki nam. Ka mut hi ka jingrwai.

3. Maskhil—La buh ha ki khadlai tylli ki Salm

4. Miktam—Ka paw ha ki hynriew tylli ki Salm. Don kiba angewthuh ba ka mut ia ka dor ba la pynsnoh bad ka Ksiar. Ka long ka jingainguh.

5. Shiggaion—(Salm 7) Ka mut 'Sakma' (Wondering). Ka rukom poetry ka bym da pynbiang than ia ka jingshoh (rhythm).

6. Ka jingduwai—La pyndei ha ki san tylli ki Salm. Ka jingduwai ha ka sur rwai.

(b) *Kiba ia snoh bad ki tiar tem ha ka sur.*

1. Neginoth—Ha u ksai jingtem kum ha ka duitara.

2. Nehiloth—Ka jingput ba shu pyrsad da ka lyer (tang ha ka Salm 5)

3. Alamoth—Kaba iadei bad ka ryndang kynthei kum ka Soprano. (Salm 46).

4. Sheminith—Ka jingsawa ba kham hiar kum ka Bass (Salm 6,12).

5. Gittith—La rwai da ka sur bad tiartem ba wallam u u Dabid na Gath.

6. Ha U Jeduthun—Ka Salm ha ka sur U Jeduthun, u rangbah nongrwai u Dabid (I Khron. 16 : 41) (Don ha ki Salm 39, 62, 77).

7 Aijeleh Shahar—Ka jingkynud mynstep (Salm 22).

8. Shoshanim.—Ka mut ka sur ki tiewlili (Salm 45, 69, 80)

9. Jonath-elem-Rekhokim—Ka mut 'ka paro ba jar jar jong kita kiba jngai bah'. Ka iadei ha kum kita ki jingjia (Salm 56).

10. Altashcheth—Ka mut 'wat pynjot'. Lehse ka thew sha ka por ka jinglum soh kum ka jingaimguh (Salm 57-59, 7).

11. Muth-Labhen—Ka mut 'iap u khun'. La pyrkhat ba u Dabid u rwai namar u Absolom (Salm 9).

12. Selah—Ka don hynniewphew wei sien ha ki Salm. Kam dei ka kyrteng hynrei ka jingpyni dak ha kaba rwai. Haba poi ha kane ka dak, ki tiar tem bad u ryndang ruh ki ai tyngeh bad sa bud sa ki tiar tem kiba pynjem jai jai.

Ia kine ki jingmut ym nud ban kren thikna, kiwei pat ki angewthuh da kumwei hangne hangtai. Ia kiwei pat ki jingmut kiba don ha ki Salm la iehnoh ha kiwei pat ki jingpule.

7. Ki Jinglehniam ba kham heh ha ki Jiw.

Man ka taiew ki Jiw ki ju don ka jinglehniam ha ka Sabbaton ban pynkynmaw ia ka Jingshongthait U Blei na ka jingtrei ka jingpynlong ia ka pyrthei bad ban kynmaw ruh ia ka jinglaitmraw jong ki na Ijipt. Ki ju don ruh man u bnai ha por bnai thymmai ; ha u bnai thymmai jong u bnai uba hynniew ba ki khot "Tizri" ki don ka jingkhawai niam Ki Turoi (Pule Eksod. 20 : 8-11 ; Jingkhein 10 : 10 ; 28 : 11 ; 29 : 1 bad Eksod. 12 : 2). Nalor kine, ngin ioh jingtip khyndiat shaphang ki Jingkhawai niam kiba khraw. Kine :—

(1) **Ka Jingkhawai niam Ka Jinglait**—Kane ka long man ka snem, ka sdang ha ka 14 tarik u bnai Abib ne Nisan bad kut shitaiew haduh 21 tarik. Kane ka long ka jingkynmaw ia ka jinglait na ka jingpyniap ia u khun nyngkong ki Ijipt bad ka jinglait mraw na Ijipt. La ju khot ruh ka Jingkhawai niam u kpu khlem thiat namar ym bit ban don thiat ei ei ha kita ki sngi. Man ka jing kan pyniap uwei u khun langbrot ka Jing-

lait ia uba la khmih bha ba un long sada khlem thoh dak ei ei Lada khyndiat briew eh ba kawei ka ing kam lah bam pyniut kin ialang noh ar ing tangba ym dei ban palat ia arphew ngut Don bun ki rukom leh nu m ha kane ka Jingkhawai niam (Pule Eksod. Lyn 12 , Leb 23 4-8 ; Jingkhein 28 16)

(2) **Ka Jingkhawai Niam Pentekost ne Ka Jingkhawai niam ki Taiew**—La khot da kane ka kyrteng nam ar ka ju long hadien hynniew taiew ne samphew sngi hadien ka Niam Ka Jinglait Kane ka long ka jingainguh na ka jingmih ka khyndew (Pule Eksod 23 16 , Deut 16 9-11)

(3) **Ka Jingkhawai Niam Ki Ingtrep (Tabernakl)**—Ka long naduh 15 tarik haduh 23 tarik u bnai Tizri Kane ka long ka jingkynmaw ia ka jinglum ka jingrep ha kaba kut ka snem Ka long ka jinglehniam kaba kmen tam na baroh ki Jingkhawai niam. Ha kane ka don ruh ka jingkynmaw ba ki Isreal ki shong ha ki iingtrep ha ri khlaw mynba ki wan na Ijipt sha ka ri Kanaan (Pule Eksod 34 22 , Leb 23 34, 43 Jingkhein 29 . 12-39 , Deut 16 13 15)

(4) **Ka Jingkhawai Niam Purim**—Ka Ktien 'Purim' ka mut ka Nusib Kane ka long ban kynmaw ia ka jinglait ka jaitbyn-riew Jiw na ka phnier g u Haman ban pynduh ia ka Ka sdang ha ka 14 tarik jong u bnai uba khadai u Adar bad ka neh tang arsngi Shisngi shuwa ban sdang kata ba ka 13 tarik dei ban shah jingit kaba ki khot "Ka Jingshah Jingit ka Esther (Pule Esther 9 24 26 bad 1 16)

(5) **Ka Jingkhawai Niam ka Jingpynkyntang**—La seng ia kane ban kynmaw ia ka Jingpynkyntang ia ka Templ hadien ka jingpynsang u Antichus Epiphanes La buh ia kane da u Judas Makkabes Ka ju long ha ka 25 tarik u bnai tlang u Chislen ne u December mynta bad ka neh haduh phra sngi Ka jingrakhe ka long syriem eh ia ka Jingkhawai Niam ki Ingtrep. Ki ai ki jingknia, ki da rah ki tnat dieng bad bun kiwei pat ki jingleh ba pynsngewbha (La thoh ha I Makkabes 4 · 52-59)

8 Ki bnai jong ka snem ha ki Hebru

Haba ia pyndei bad ki bnai Pharong, la shem ba kim la ban iadei biang Ki ia kynduh ne ia kyrshem ha ki sngi, jong artylli ki bnai, hangne la buh kat kum ka jingiadei ki por, ki jinglehniam Ki long kumne

1	Abib ne Nisan	u ia kynduh	hapdeng	March—April
2	Jair ne Zif	,,	,,	,,	April—May
3	Siyan	,,	,,	,	May—June
4	Thammno	,	,,	,,	June—July
5	Ab	,,	,,	,,	July—August
6.	Elul	,,	,,	,,	August—Sept.
7.	Tizri	,,	,,	,,	Sept —October

8.	Marcheşvan ne Bul	u iakynduh	hapdeng	October—Nov.
9.	Chislen	,,	,,	Nov.—Dec.
10.	Tebeth	,,	,,	Dec —January
11.	Shebut	,,	,,	January—Feb
12	Adar	,,	,,	Feb.—March

— —

LYNNONG VII.

KA HISTORY HAPDENG KA TESTAMENT BARIM BAD KA TESTAMENT BATHYMMAI

Ka history jong ki Testament Barim ka kut haduh ki Nongiathuhlypa kiba mih hadien ka jingwanphai ni ka jinglongmraw ha Babilon, kita ki long u Haggai, u Zekharaih bad u Malakhi Naduh nangta haduh ka jingkha ia U Jisu Khrist ym don jingthoh ei ei shuh ha ka Baibl Kane ka por ka kner haduh kumba sanspah snem tam kata naduh ka jingsynshar u Seiros u syiem Persha ha ka snem S K 536 haduh ka por u Herod Bakhraw ha ka snem S K 4 mynba la kha ia U Jisu Khrist Ka history jong kan ka por ka long kaba jrong, la ioh ia ka na ki kitab Apocrypha Kine ka bynta kaba don hapdeng kine ki artylli ki Testament kan don ha ka Baibl jong ngi. Ka don shibun ka jingeh ha ka jingthew ia ki kat kum ka Kanon kumba la kren ha ka Lynnong I Da kaba kynmaw burom eh ia I Rev. Khnong ba la iap, nga pynkynmaw ba u la thoh iwei i kot lyngkdop shaphang kane ka bynta Ym lah ban tip ei ei shuh nalor kaba la theh ha ita i kot rit haugne vn shu ai kham briah bad kham shai na ka bynta ban kham suk ha ka jingpule paitbah Khnang ba kan vm shu mih lyn khuit eh lbuit, ngin bteng ia u ksai da kaba ngin shim sha khmat na kaba ngi ioh ha ki Kitab u Esra bad u Nehemaiah kiba don ha ka Testament Barim bad ngin rung ruh khyndiat shapoh ka pud jong ka Testament Bathymmai kumba ngi ioh ha ka jingsdang ki Gospel kiba hapoh jong kata ka pud.

Ki Jiw ki don ha kane ka juk hapoh ki saw tylli ki bor synshar kumne 1 Ka Hima Persha (S K. 536-333) 2 Ka Hima Greek (S K 333 167) 3. Ki Makkabes (S, K. 167-63) 4 Ki Hima Rom (S K 63-4)

1 **Ka Hima Persha**—Ka hima Babilon ka la kylloh ha ka jingiop u Seiros II u syiem Persha. Ka niam jong une u syiem ka long ka niam ha Persha ba ki khot Zoroastrianism ba la seng da uta u non iathuhlypa jong ka kyrteng u Zoraşten. Kane ka niam kam don jingpyrkhing ei ei shibun, kumta u Seiros u la laitinid ban leh jem ia ka niam ki Jiw khnang ba kin kyrshan pat ja u ha ka jingsynshar. Haba u wan ialeh ia ka Babilon, ki Jiw ki pdiang da ka jingkmen had ki ngeit ba u long na U

Blei kumba Isaiah ruh (Lyn. 40-66) u kren ia u kum u nongpyllait ba la phah da U Blei. Tang mar iasdang ka jingsynshar ha Babilon, u Seiros u la pynbna ia ka jingpyllait mraw ia ki Jiw, u da kyntu ia ki ban leit phai sha Jerusalem bad bau tei pat ia ki kynroh jong ka hapoh ka jingialam bashlur u Esra. Nadien une, nang bud shuh sa u Nehemaiah bad u Serobabel. Ka kam ka nang iaid haduh kaba pynieng pat ia ka templ kaba ar. Ki la iakynduh jingeh shibun na ka liang ki nongsynshar ha Samaria hynrei da ka jingialeh kaba tyngeh ki ia pyndep ha ka snem S. K. 515. Kumba la kdew sha khmat, ki nongiathuhlypa ha kata ka por ki long u Haggai bad u Sekharaiah. Kine ki la long ka jingpynshlur ia u paitbah ha kane ka kam kaba khia. Ki la pynphai ruh ia u paitbah sha ka jingmane kaba khuid ia U Blei. U Joshua u rangbah lyngdoh u la pynieng pat ia ka jingmane ia U Blei kat kumba U Blei U la hukum da U Moses u shakri jong u. Bun u paitbah ki la nang wan ter shi ter hynrei don ruh ki bym shym lah ban wan phai namar bun la ki daw.

U Esra bad u Nehemaiah ki la pynshong skhem ia ka rukom jingsynshar ha ri Kanaan bad ka pdeng kan long hi ka Jerusalem. Ha kaba sdang ka bor synshar kaba ha khlieh duh ka long ha u Serobabel ba la khot u Tirshatha, hadien la tynrong ruh ha kiwei kiba bud. Ryngkat bad u, don ka dorbar jong ki Tymmen basan (Elder) bad ki Lyngdoh. Nalor ka kam synshar khadar, kawei pat ka kam kine ki nongsynshar ka long ban wad bniah ia ki Hukum u Moses bad ban hikai ia ki. Kane ka dorbar ka la neh haduh 150 snem bad ka la pynmih haduh 613 tylli ki jait hukum (precepts) kat kum ka jingshem jong ki. Dei halor kine ki jingthoh pynshai ba la bat kum ka jingialam ia ka jingsynshar kaba beit halor u paitbah. Ka Sorkar Persha ka ai ia ki Jiw kine lai tylli—Ka Jinglaitluid, Ka Jingpynthymmai ia ka niam bad Ka Jingsynshar kaba beit. Ka jinglehniam kaba thymmai kaba mih ha kane ka por ka long ka Jingkhawai niam Purim. Na ka Kitab ka Esther (9 : 23-32) ngi shem ba kane ka long ka jingkynmaw ban ainguh ia U Blei namar kata ka jinglait badonbor na ka jingshet u Haman ban pynduh jait ia ki Jiw. Da ka jingstad ka Esther bad u Mordikai, ym tang ba ki la lait hynrei ki la ioh ruh ban pynhiar kput halor ki nongshun jong ki.

2. **Ka Hima Greek**—Ka hima Persha ha kaba ki Jiw ki la pyndem haduh 200 snem ka la pra lyngkhot lyngkhai ha ka jingjop u Alexander Bakhraw u syiem Greek ha Granicus, ha ka snem S. K. 334. Une u la long u nongjop uba shyrkhei haduh ba u la man long u kynrad halor ka Asia la jan baroh kawei. Ka Jerusalem ka shu hap suk ha ka kti jong u khlem jingmihsnam bad khlem jingjulor ei ei. U Josephus u nongthoh history uba pawnam u iathuh ba u Jaddua u rangbah lyngdoh ha kata ka por, u la ialam ia u paitbah ban leit tan burom ia

u Alexander ba un rung shapoh ka Jerusalem. La iathuh ruh ba u Jaddua bad kumjuh u Alexander ki la lah phohsniew lypa shaphang kaba kum kane ka jingpdiang sngewbha. U Alexander ruh u la leh ieit shibun ia ki Jiw. U la tei nam ia ka shnong Alexandria ha Ijipt ha la ka kyrteng bad u la ai kawei ka kyntoit shnong ha kane ka nongbah ba kin ioh shong kyrpang kumba long ka rukom jong ki. Ha ka jingiohi jngai jong u kum u nongsynshar uba stad, khnang ba ka hima jong u kan skhem, u la pynrung ia ka ktien Greek bad ia ka rukom synshar khadar ki Greek kylleng ka hima kaba iar jong u wat haduh Jerusalem. Dei naduh kata ka por ba ka ktien Greek ka la man long ka ktien ba la nang paitbah kylleng ka hima sha ka thain Mihngi. Don ki Jiw ieit ri ha Jerusalem ki bym shongsuk ha kane ka jingpynrung bor ia ki dust ir nongwei ; la kam pat khlain ha kata ka por hynrei na kane ngin sa pule ia kiei kiei kiba sngewtynnad ha ki jingkhih kiba mih hadien.

Tang mar hadien ka jingiap u Alexander ha ka snem S. K. 323, ka hima jong u ka la don hapdeng ka jingkulmar kaba khraw namar ka jingiaknieh bor ban ioh synshar hapdeng ki rangbah shipai jong u. Ka jingmih na kane ka jingialeh ka poi sha ka jingiapait arliang uwei u seng hima ha Ijipt bad uwei pat ha Syria Ka ri Kanaan ka sahkut slem ha ka jingiaknieh bad khadduh khadwai ha ka thma ba kine ki artylli ki bor ki ialeh ha Ipsus ha ka snem S. K 301 , ka sa hap ha ka hima Greek ha Ijipt, u Antigonus uba la seng ia ka hima Greek ha Syria u la iap ha kata ka thma

Ki syiem Ptolemy—U rangbah shipai uba la seng ia ka hima Greek ha Ijipt u long u Ptolemy Ka la long dustur noh ba ki longdien kiba mih bteng kum ki nongsynshar kata ka hima la ju khot da kane hi ka kyrteng. Ha ka jingsynshar ki lai ngut ki syiem Ptolemy kiba nyngkong, ki Jiw ki shongsuk shongsain, ki man spah man hajar ha la ka kamai kajih. La shah ia ki ban tei ki Synagogue hangno hangno ba ki kham ialang. Kumta ia ka niam Jiw la tip kylleng ka hima. Ki Jiw kiba phet wir, la ki don hangno hangno, ki bat ia la ka jingiadei bad ka Jerusalem khamtam ha ka liang ka niam Ki leit bunsien sha Jerusalem na ka bynta ki Jingkhawai Niam, ki teh ia lade ha la ki rukom im kum ki Jiw la kito kiba la kha sha ri nongwei kim nang shuh ia la ka ktien Hebru. Kane ka jingshongsuk ka kut noh mynhaba u Ptolemy uba saw uba kyrteng u Philopater u la kiew khet ha Ijipt. Ka jingtlot jong une u syiem ka la pynkhih ia u syiem Greek ha Syria uba kyrteng u Antiokhos III ban ialeh ban klum lut ia ka hima ha lade. U la wan ialeh ia u syiem Greek ha Ijipt hynrei u la shah jop ha Raphia ha ka snem S. K. 217. Kane ka la pynkmen ia ki Jiw namar bun snem um shym nud shuh ban wan. Ynda la iap u Philopater, u Ptolemy uba san uba kyrteng u Epiphanes u la kiew khet myn haba dang khynnah. U Syiem Syria u la wan hiar thma pat ha ka snem S. K.

MEGHALAYA STATE CENTRAL

198 bad u la jop ia ka Ijipt ha Panium kaba hajan ka tlong ka Jordan Ki Jiw ki la pdiang sngewbha bad iarap ia u haduh ban pynmih noh ia ka karod Ijipt na Jerusalem.

Ki syiem Seleucidae—Mynta pat ngin phai sa sha ki syiem Greek ha Syria Uta u rangbah shipai uba bha tam jong u Alexander uba kyrteng u Seleukos u la long u syiem uba nyngkong kane ka hima bad ia kane ka ing syiem ki khot ki syiem Seleucidae Hadien ki khot ruh da ka kyrteng Antiochus nadiih uta u Antiochus uba khraw, u syiem uba san ka hima Greek ha Syria Ka ri Kanaan ka la hap sa hapoh kane ka bor naduh kata ki jingjop ha Panium ha ka snem S K 198 da une u Antiochus Bakhraw Une u lah jem shibun ia ki Jiw bad ha ka hang ka niam u ailad ia ki katba ki ibit khlem da pynkylla ia ki lad ba ki ju ioh ha ki syiem na Ijipt Une ruh u bud ia ka rukom pyniaid u Alexander ha kaba pynrung ia ka ktien bad ka rukom im jong ki Greek da ka jingthmu ba ka hima kan nang ioh shong skhem ha ki briew Ka Antiok ka nongbah ka hima Syria ka la long ka pdiang jong ki Jiw Greek (Hellenist) kiba ju iawan ialeit barabor sha Jesusalem Kane ka la pynmih ia ka kynhun leh Greek kaba khlain hapdeng ki Jiw ha Jerusalem. Kine ki jingjia ki pynlong pynbain ka jingbymtylli hapdeng ki Jiw, namar ka kynhun ieit ri kaba khlain ha Jerusalem ka ieng pyrshah ia kane ka kynhun pyrthuh nongwei Ki ngeit ba ka jingbat pyrkhing jong ki ia ka rukom im Jiw kaba rim ka long ka hok kat kum ki hukum u Moses Ynda la iap u Antiochus Bakhiaw, u khun jong u uba kyrteng u Philopater u la kiew khet Ha ka por ka jingsynshar jong u u ialeh ban khniot ia ka hang ki Jiw ieit ri, kane ka nang pynrhem pynban ia u ringa ding ka mynsiem ieit ia la ka kynja kaba long ka jinglong tynrai ha u Jiw. Ha uwei pat u syiem uba bud ha lien uba kyrteng u Epiphanes (Antiochus uba saw) ba la ju khot u Antiochus Epiphanes ka jingkhih ka la nang pur Ha kane ka jingkhih, la jia bun ki jingkulmar bad bun ruh ki Jiw na Jerusalem ki la phet rieh kylleng kylleng Ha kawei ka por la mih ka jingbna ba u Epiphanes u la iap ha ka jingleit jong u sha Ijipt, hangta ki Jiw ieit ri ki shim ka kabu ban leh tyngeh ia ki Jiw leh Greek ha Jerusalem. La jia bun kiei kiei ha kane ka jingialeh kaba kulmar ; ha kaba khadduh u Epiphanes u wan hiar da lade hi sha Jerusalem u la rung shapoh ka templ, u da pynsang ia ki hiar kyntang hapoh ka templ bad u la pynieng da u blei Greek ba ki khot u Jupitar Olympias. Nalor kane u la pyniap bad die mraw ia bun ki Jiw ha Jerusalem, u da thang ia ki Jingthoh bakhuid jong ki khnang ba kin ym lah shuh ban bud ia la ka niam. Ki ngeit ba dei kane ka jingjia ba la iathuhlypa da u (Daniel 11 : 31) ba ki khot, "Ka Jingjli ba pynjot".

Kine ki jingjia ki long kiba donkam ban bat jingkynmaw namar ki pynmih sa ia kawei pat ka jingkylla ha ka history jong ki Jiw. Bun na ki Jiw ieit ri ba ki khot ki 'Hasidim' kaba mut

'Kjba hok' ki la kloi ban iap kum ki martyr na ka bynta la ka niam, don kiwei pat kiba ioh phet rieh sha ki khlaw ki btap hapoh ka ri. Kine ki kut jingmut triang ban ialeh da ka jingshlur haduh ban da ioh ia ka jinglaitluid na kane ka jingsynshar nongwei. Don ha Modin, ka shnong ha ka surok na Jerusalem sha Joppa, hapdeng ka Bethhoron bad Lydda ; uwei u lyngdoh uba kyrteng u Mattathias u kpa jong ki san ngut ki khun kiba shlur bad uba long u khlieh jong ka ing lyngdoh Asmonian (na u kpa tymmen jong ki u Asmonai), une u lyngdoh haba u iohi ia uwei u Jiw ba u kuia bleithaw h u blei Greek ka ding jingbitar ka la meh lep, u la pom ia uta u Jiw bad u la pyniap ruh ia u Apellés u officer u Antiochus u la pynieng ia ka duwan, u da pynpra artad ia ka. Nangta u la phet rieh bad la ki khun sha lum sha khlaw, u lum paid lum shnong artad ban pymieng ia ka kynhun ialeh pyrshah. Katta ka khana kan sa phai da kumwei bad kan long ruh kaba kham sngewtynnad

3. **Ki Makkabes**—*U Matatthias* u la iap ha ka snem S. K. 166, u khun jong u uba kyrteng *u Judas* ba ju khot u Makkabaus kaba mut 'u tyrnem' u la shimti ia ka kam ban ialam. Tang hapoh arsnem duna ka jingialam jong u, u la jop ia ki Greek Syria ha Bethhoron, ha Emmaus bad Bethsur bad u la nang pynkhuid ia ki Syria kylleng kylleng sah sa tang ka Karod shipai ha ka kut Akra ha Jerusalem. Ha ka 25 tarik u bnai Chislen (December) S K 165 u la pynkyntang pat ia ka temple bad ka jingmane jong ka na ka jingpynsang u Epiphanes Dei na kane ba ka mih ka Jingkhawai niam ka Jingpynkyntang ba la rakhe pateng pateng kumba ngi shem ruh ha ki Gospel (Ioan 10 · 22). Ka karod Akra ka long kumba shah kerkut baroh sawdong. Kumta u Lysias uba pyniaid ia ka hima Syria na ka bynta u syiem Eupater (u Antiochus uba san), ha ka snem S. K. 163 u la phah da kawei ka kynhun shipai kaba khlam ban leit pyllait ia ka kut Akra Hangne u Judas u la hap ban kren iasuk bym banse shuh hynrei kane kam shym pynjem ia ka mynsiem ialeh jong u bad ka kynhun kaba bad u U Syiem Syria u la jied bad kyntiew ia u Alkimos u Jiw Greek sha ka kam rangbah lyngdoh, kane ka la nang pyningkhong ia ki Jiw ieit ri, kumta la bthei pat ka jingialeh U jop ia u rangbah shipai Syria uba kyrteng u Nikanor hynrei hadien ha ka snem S. K 161 u la shah jop bad u la iap ha ka thma ha Eleasa

U Jonathan u para jong u u la mih pli ban ialam. Ha kata ka por don bun ki kynrum kynram ha ka Sorkar Syria. U Jonathan u la shim ka kabu ban bat ia ka bor bad pyniaid ia ki ri ha ka jingstad baroh sha ka jinglaitluid ba pura. Kumno te kumno da ka jingleh shukor la ioh pyniap ia u ha ka snem S. K. 144 da u Trypho u rangbah shipai Syria Mar kumta hi u para jong u pat uba kyrteng *u Simon*, uwei pat u khun u Mattathias u la shimti ia ka jingialam. Une ruh u bym kai, dei ha u ba ka karod shipai ka la dei ban kynriah noh na Jerusalem. Kumta u

la pyllait bran ia ka ri na kane ka tnaw kaba khadduh jong ka jingsynshar nongwei da ka jingjop jong u ha ka snem S K. 141. Kane ka la long ka jingkmen kaba khraw ia ki Jiw ; ha ka jingleh niam ba kyntang ki la thung ia u Simon Makkabaus ha ki lai tylli ki kam kum u rangbah lyngdoh, kum u rangbah duh ki shipai bad kum u nongsynshar. Ha lyndet u la ioh shibun ka jingkyrshan jong ka Rome kaba la ai lad ia ka khaii-pateng bad ia ka rep ka riang. Ki tyngka Jiw kiba nyngkong ki mih ha ka kyrteng jong u ha ka snem S K 141. Ha ka snem S. K. 135 hamar pdeng ka Jingkhawai, u pyrsakurim jong u u Ptolemaus uba long Governor jong ka Jerikho u la pyniap ia u. Kumta ka jingiaid donbor ka jingjop jong ki Makkabeus ka la kut ha une.

Ka Jinglaitluid—Haba la dkut baroh ka jingiadei bad ki syiem Greek ha Syria, u Simon u la lah bad pynskhem ia ka hima Jiw kaba thymmai bad u la ioh ia ka jingialok ka hima Rome. Hadien ka jingiap jong u, u khun uba lai jong u uba kyrteng *u John Hyrkanos* u la shim ia ka jaka jong u. Ki Syria ki don jingsahnud bad ki ialeh ban iohlong kynrad pat hynrei u Hyrkanos u la bat triang ia ka jinglaitluid bad u la nang pyniar pynban ia ki pud da ka jingjop jong u (1) ia ka Samaria ha kaba u pynduh ia ka templ ha u lum Gerasim (2) ia ka Edom shaphang shathie bad u pynbor ia ki ban pdiang ia ka Hukum bad shah ia ka jingotsher. Dei ha ka por jong u ba ka kynhun ieit ri ba ki khot Pharisi ka sdang ban leh bymshaniah, kumta u la dei ban kham pyniadei bad ka kynhun Saddusi kaba don tang ki jingangnud pyrthei. Une u lait na ka tyrut iap sniew ka iing jong u bad u la iap suk ha ka snem S K. 106

Ia u Hyrkanos la mih bteng da u khun jong u *Aristobulos* uba nyngkong. Une u la kyntiew ialade haduh ban bat ia ka nam syiem, u da buh ruh ki ingbishar. Tang hapoh shisnem ba u la ioh synshar, u la pyniasoh ia ka Galilaia ba ngi tip ha ki Gospel. Une u la ioh synshar tang khyndiat por, nangta u para jong u *u Alexander Jannaus* u la synshar na ka snem S. K 103 haduh 76 Une ruh u la long u riewthma uba shyrkhei. U la nang pyniar ia ka hima bad u la pynlong ia ka Judia ka bor nongjop ha ri Kanaan. U la long u briew uba eh dohnud u la shaniah baroh ha ki Saddusi bad u la leh bein ia ki Pharisi namar ba kim shaniah ia u. Dei ha u ba ka rasong ka iing lyngdoh Asmon ka ioh kiew skong sha khiar eh bad nangta artat ka sdang ka jinghiar haduh ban da pra jynduh jyndam thiaw. Shwa ba un iap u la aiti ia ka kam rangbah lyngdoh ha u khun jong u u Hyrkanos bad ia ka bor synshar pat ha ka tnga jong u *ka Alexandra*, u da kyntu ia ka ba kan wad ia ka jingiasuk bad ki Pharisi. Kane ka long shisha ka briew kaba stad ; ha ka por jong ka ki Pharisi ki bat ia ka jingpyniaid hima, ka ri ka ioh shongsuk bad ki pud ki la iar haduh kumba long ha ka por u Dabid. Kane ka la iap noh ha ka snem S. K. 67 ; hadien ka jingiap jong ka la mih ka jingiaknieh bor kaba slem hapdeng ki arngut ki khun jong ka : u Aristobulos bad

u Hyrkanos. U Aristobulos u long u briew uba smat ba sting bad uba shlur hynrei u Hyrkanos pat u long uba tlot, uba shu shaniah baroh ha uta u nong Edom uba shalak uba kyrteng u Antipater Ka Sorkar Rome ha kata ka por ka pynskhem ialade ha Asia, baroh arliang ki leit wad jingiarap na ka bad la ki jingkular. Ha ka snem S. K. 63, u Pompey u rangbah shipai Roman ha Damaskos u la hiar sha Jerusalem bad u la pynskhem ia u Hyrkanos ban long u rangbah lyngdoh hynrei ia u Aristobulos bad arngut ki khun jong u u la phah ialam sha Rome. U la shah ia u Antipater u kpa jong u Herod Bakhraw ban pyniaid ia ka hima kum ka bor ba ha khlieh duh Kumta hadien kumba phraphew snem ka jinglaitluid naduh u Simon Makkabeus, ka ri ka la ngat pat ha ka bor nongwei

4 **Ka Hima Rome**—(1) *Ka jingmih ki Herod*—U Antipater u la long u briew uba stad u la pyndonkam bha ia ka bor ba u la ioh bad u pynieit katta katta ia ka Sorkar Rome Ha ka por ba u Julius Kaisar u wan ialeh ia ka Ijipt ha Alexandria, u la kyrshan da ki buit jong u baroh ; kumta ha ka snem S K. 47 la ai bainong ia u ban long u trai shnong Rome bad u nongsynshar (Procurator) jong u Patsha Rome ha Judia. Ha kane ka bor u la thung ia u khun jong u u Herod ban long u Governor jong ka Galilaia Dei ha kata ka por ba kito ki jaka sha ki thain Perea ki la pyllait ialade na ka bor synshar ki Jiw bad ki pynlong kum ka jingialang (League) ha ka kyrteng Dekapolis kaba mut Shiphew Shnong (Math. 4 . 25). U Aristobulos bad ki khun jong u ki la lait na Rome bad pyrshang pat ban knieh ia ka hima hynrei kata ka la nang pynkhih pynban ia ka Sorkar Rome ban kham pynshet ia ka bor ha ka jingstad u Antipater Ha ka snem S.K 43 u la iap da ka bih ha ka kti uwei u Jiw badonburom Hadien ka jingiap jong u ia ka jingsynshar la sam ha ki arngut ki khun jong u : u Herod bad u Phasael kiba la ioh ia ka nam ki Tetrak Mar khyndiat por ki Parthia ki la wan hiar thma ia ka Syria, ki la beh ia ki Roman bad ki la thung ia u Antigones u khun u Aristobulos halor ka khet ha ki Jiw Ki la kem ia u Phasael bad ki la pyniap ia u; ia u Hyrkanos ki la ot ia ki shkor jong u ba un ym bit nam shuh ban long u rangbah lyngdoh U Herod u la phet iap sha Rome bad la pdiang donburom ia u da ka dorbar u Patsha, ki la thung ruh ia u ban long u syiem ki Jiw ha ka snem S. K. 40 ryngkat bad ka jingsngewbha ba donburom ki riewkhraw ha Rome kum u Mark Antony bad u Oktabianos Ha ka snem S. K. 37 ryngkat bad ka kynhun shipai Roman u la knieh ta ka Jerusalem, u la pyniap ia u Antiogonos u khun syiem ba khadduh ka iing Asmon Naduh kata hi u la bat bad pynskhem triang ia ka bor haduh ka por ka juk Khristan ha ka jingkha ia U Jisu Khrist. U la ioh ia ka nam "Bakhraw", hynrei ha ka jingshisha u long uba runar bad uba poh ka jinglong briew Kawei kaba paw eh ha ka jingsynshar jong u ka long ka jingpyniap briew. U la pyniap uwei hadien uwei na ka iing Asmon (ne Hasmon),

wat ia la ka tnga ka **Marrianne namar ba ka** doi ka ksiew jong u Hyrkanos, ia ki arngut ki **khun ba** kha na ka. Dei une ruh uba la nud ban *pyniap ia ki khunlung ha ka por* ba kha ia U *Jisu Khrist. Ki ong shaphang jong u kumne : "da ka jingkha, u nong Edom ; da ka jingphla, u Jiw ; da ka kam,* u Roman bad *ha ka* rukom im, u *Greek". U tei pat ia ka iingsyiem* ha Seion, *ia ki kynroh ka nongbah Jerusalem* bad u *la tei kham pynityn* nad shuh shuh *ia ka temple Ia ka duwan u* iehnoh *ha* ki lyngdoh hynrei u la sei *lut la ka jingstad* kum u nongtei ha ka khyrdop ki Jentil. *U la pynitynnad ia ka jingtei ha ka temple* da ki bun *ki* khyrdop kiba *la pynitynnad donburom, kawei* ba *ki khot* 'ka baranda u Solomon' *(Ioan 10 : 23)* bad kawei pat *ba ki khot,* 'ka Khyrdop baitynnad' *(Ki Kam 3 : 2).* Une u la iap ha *Jerikho* ha ka snem S.K 4 da ka jingpang. U la iehnoh **shadien** *ia* bun *ki kam* runar kiba *ki briew* kin *ym lah* shuh ban klet ; nalor kata, baroh kaba u la *leh kum u nongsynshar* ka *long ka jingailad ia* ka bor Roman Kumta da ka bor ka Sorkar **Roman,** la pynbynta *ia* ka ri ha ki laingut ki khun jong u · U Herod Archelaus u ioh synshar ia ka Judea bad Samaria, u Herod Antipas u la man long u Tetrak ka Galilaia bad Perea, u Herod Philip pat u long u Tetrak ka jylla kaba sha shillaing ka Jordan shaphang Mihngi. Ha ka snem A D 6 ia u Archelaus la weng noh na ka kam namar ki kam runar jong u ha ka jingpyniap briew bad ia ka jylla ba synshar ma u la buh noh ha ka jingsynshar u Officer ka Sorkar Rome bad ki khot u Procurator uba kham dei ia ka jinglum khajna. Ha ka Baibl Khasi la buh da ka ktien "Lyngskor".

Ka history ha ka jingshisha ka la kut hangno hynrei ba kan iarap ba ngin ioh jingshai shaphang ki nongsynshar kumba ngi ioh ha ki Gospel, ngin rung khyndiat sha ka Testament Bathymmai tang kum ka jingtip katto katno kumno ka jingsynshar ka iaid

(2) **Ki Procurator (ne ki Lyngskor)**—Naduh ba la knieh **ia ka bor** synshar u Archelaus, u Cyrenius u Governor ka Syria uba shong ha Antiok u la ioh **ka** hukum na u Kaisar Augustus ba **un** pyniasoh noh beit sha ka hima Rome ia ka Judia bad ka Samaria bad ba un buh noh da u Lyngskor u ban shong ha Kaisaria harud duriaw bad **ka** kynhun shipai Roman. U Lyngskor uba nyngkong u long u Koponius ; hadien jong u ki bud sa san ngut, U *Pontius Pilat* u long uwei na ki uba la synshar naduh ka snem A D. 26 haduh 36 Dei **une uba** la pynrem bad aiti ia U Jiau Khrist **ban** iap da kaba **sahnarphna.** Kine ki Lyngskor baroh ki dei ban shong ha Kaisaria tangba ki dei ban don ha Jerusalem man ki por jong ki Jingkhawai Niam. Kane ka rukom synshar **kam** ai shongsuk **ia** ki Jiw **khamtam** ia kawei ka kynhun ba **ki khot,** "Bashitrhem" (Zealots). **Ki** shim ba kane ka long **ka jingsynshar** nongwei. Ki jingkhih ki la mih bunsien ban ialeh pyrshah hynrei lehnoh ei. Ym don kaei kaei ruh kaba lah ban ieng pyrshah ia ka kynhun shipai Roman ba shyrkhei

LYNNONG VIII.

KI KITAB KA TESTAMENT BATHYMMAI

Ki Kitab ka Testament Bathymmai ki ia syriem eh ka jingmut haba shim ia ka jingdonkam kum ki jong ka Testament Bar m Ka sdang shwa halor ka nongrim jong ki Gospel kumba long ki san Kitab u Moses ha ka Testament Barim ; bud sa ka kitab history—Ki Kam ki Apostol kumba ngi ioh ia ki kitab history u Joshua, ki Nongbishar bad kiwei ha ka Barim , kaba bud pat nangta ka long sa ki Kitab jingsneng-jingpyni da ki Shithi kumba ngi ioh ia ki jong ki Nongiathuhlypa , khadduh khadwai ngi ioh sa ka Kitab Jingpynpaw kumba ioh ia ka Kitab u Daniel bad Esekiel ha ka Testament Barim

Shaphang ka jingpynbynta ia ki Kitab ka Testament Bathymmai kaba khim beit bad kham suk ruh ban bud ia ki jingmut kyllum jong ki ka long ha kane ka rukom —

1 Ki Kitab History—Ki Saw Gospel bad Ki Kam Ki Apostol

2 Ki Shithi u Paul lem bad ka Shithi sha ki Hebru,

3 Ki Shithi ba iadei lang (Catholic Epistles)

4 Ka Kitab Jingpynpaw

1 Ki Kitab History

Hangne ngi don ki Saw Gospel bad Ki Kam Ki Apostol bad ngin bud ia ki jingmut kyllum jong ki Ia ka kyrteng 'Gospell la pyndei ha ki kitab kiba nyngkong kiba iathuh shaphang ka khubor jong ka jingpynim kaba da ka Jingwan bad Jingim U Jisu Khrist Ka Jingiap bad Ka Jingmihpat jong U Kane ka ktien 'Gospel' ka long ka ktien Phareng kaba rim ba la pynkylla (translate) na ka ktien Greek kaba mut, 'Ka Khubor babha'. Kane ka ktien ka rung ruh ha ka ktien, 'Evangelist' kaba mut ki nongialap ia ka khubor babha Ki ong ba ba kaba sdang ki thoh, 'God spel' hynrei hadien la pynjlih da ka ktien,—'Gospel' kaba mut, 'ka khubor shaphang U Blei' Na kine saw tylli ki Gospel, la pynkyrpang ia ki lai tylli kiba hakhmat ba la ju khot, 'Ki Synoptic Gospel' namar ba ka rukom thoh jong ki ka iadei hynrei ka Gospel kaba saw ka long ka jingpyndap bad la kham thoh ruh ia ki jingkren U Jisu kiba ai ha ngi bun ki jinghikai shong tynrai (doctrinal) La ki don saw tylli hynrei ha ka jingshisha ki long kawei ka Gospel ba la lum lang ia ki jingshon jingmut bapher jong ki nongthoh

Ka Gospel kaba nyngkong ha ka Baibl la thoh da *u Mathaios* u khun u Alphaios Shwa ba un bud ia U Jisu, u trei bad ka Sorkar Rome ban lum ia ka khrong ka dan kum ka khajna Sorkar. U long uwei hapdeng ki khadar ngut ki Apostol U Jisu Khrist Ka rukom thoh jong u ka pynpaw shibun ia ka jingmut Jiw.

hapoh ri Kannan. Ha ka jingpyrkhat ruh u kham kynmaw ia ki Khristan Jiw kum ki nongpule , u kham sngew beit ban ong, 'Ka hima ki bneng' ban ia kaba ong, 'ka hima U Blei' kum u Loukas. Haba u kham thew sha ki Jiw, kumta ngin shem shibun ki jingthoh ba u pyni ba U Jisu Khrist U long ka jingpyndep ia kiei kiei ba la kren ha ka Testament Barim khamtam ki Nongiathuhlypa Ki riewstad (Scholars) jong ka Baibl ki iohi ba ha ka por ba u Mathaios u thoh, ka Gospel u Markos ka la lah mih bad imat u la pule bha ia ka ; namar baroh kaba don ha u Markos ka don ha u Mathaios la u idonkam ban pyndap hangne hangtai. Um shym da buh jingkynmaw eh ia ki jingjia kat kum ka jingiaid ryntih jong ka por, u kham pynlang lynnong lynnong kat kum ki subject kiba iadei kum ki kambah, ki pharshi, ki jingkren pyrshah ia ki Pharisi bad kiba kum kita Shiteng na ka Gospel jong u ka la don ha ka jong u Markos, nangno u ioh ia kiwei pat ? Ha kata ka por ki briew ki dang bang bha ban shah shkor ia ki jingiathuh ktien (Logia) shaphang U Jisu na ki Apostol. Kane ka la nang iaid nawei shawei na kito kiba ioh na ki Apostol. Haba une u long u sakhi ba markhmat jong U Jisu, u la dei ban don shibun na lade lem bad kaba ia iaid paitbah da kata ka jingiathuh ktien.

Nangta ngi wan sa sha ka Gospel u Markos. Une u Markos u long u khun ka Mary kaba ka ing jong ka ha Jerusalem ka long ka jaka iaseng jong ki Khristan Jiw kiba nyngkong. U long u pyrsa jong u Barnabas uba la iabud lem ha ka jingiaid ialap ba nyngkong u Paul (Ki Kam 13. 5). Ka kyrteng trai jong u kum u Jiw ka long u Ioannis, ka kyrteng 'Markos' ka long ka kyrteng ba la pyndap ban pyniadei haba u mih shabar hapdeng ki Roman bad ki Greek. U iajan bha bad u Petros, u Petros u khot ia u, 'u Markos u khun jong nga' (I Pet. 5. 13) namar dei u Petros uba la pynkylla Khristan ia u. Ki kpa ka Balang mynbarim ki ju khot ia u, 'u nongbatai jong u Petros'. U Petros u im tang khyndiat eh shabar na la ka ri, um nang ia ka ktien Greek ne Latin u donkam barobor ia u Markos ban iarap ban pynshai haba u kren ne ialap shaphang U Jisu. U Markos u la lum bha ia kiei kiei ba u ioh na u Petros haduh ba la ju khot ruh ia kane ka Gospel ba ka long ka Gospel u Petros. Ha ka jingwad kaba bniah ki riewstad (scholars) ka Baibl ki shem ba ka Gospel u Markos ka la mih nyngkong eh bad ba u Mathaios bad u Loukas ki la pule bha ia ki ha shwa ba kin thoh la ki jong Baroh kiba don ha ka jong u Markos ki don ha u Mathaios bad Loukas. Une uba dang wan long Khristan hadien pynban u thoh shlur kum uba la iohi markhmat. U nud ban thoh wat ia ki jingjia kiba rieh ha kiba don tang u Petros, u Jakob bad u Ioannis, kum ka jingpynim pat ia ka khun u Jairos, ka jingkylla dur U Jisu, ka jingkordit ha Gethsemane bad kum kita U la thoh khamtam na ka bynta ki Khristan kiba shong ha Rome, u da kham pynshai de ia ki rukom bad ki jaka kiba ki nongpule jong u kim ju tip. U la sdang ia la ka Gospel tang

naduh ka jingtrei paitbah. U Jisu hadien ki jingpynshoi ha ka ri khlaw. Dei naduh kane ka por ba u iakynduh bad u Ioannis u Nongpynbaptis ha kaba u Petros bad ki lok jong u ruh ki la iabud nyngkong eh Shaphang ka por : na ki katto katne ki jingring nia la ngeit ba u la thoh ha ka snem A. D. 60, kumta ka Gospel u Mathaios bad u Loukas ki dei ban mih hadien

Sa kawei pat ka Gospel kaba bud ka long kaba la thoh da u *Loukas*. Une u Loukas u dei u Jentil uba kylla Khristan ha Antiok Syria da ka jingtrei jong u Paul U la ju don ha ki jingiaid ialap jong u Paul U la ju don ha ki jingiaid ialap jong u Paul ba lah ban ithuh na ka ktien, 'ngi' ba ngi shem ha Ki Kam Ki Apostol. Ha ka por ba u thoh ia kane ka Gospel, u ong ba la don lypa bun ki Gospel shaphang U Jisu Khrist La ngeit ba u la pule bha ia ka Gospel u Markos shwa ba un sdang la ka jong ; u la lum pyrkhat bniah ruh ia kiwei pat ba u ioh na ka jingiathuh ktien (Logia) ba la tip paitbah bha U long u briew uba kham stad ban ia ki lok jong u, u wad bniah bad buh ryntih ter ter (1. 1-3) Ngi lah ban ithuh shisha ia ka jingbniah jong u ha ki jingjia ba u da wad shisha haduh ia ka por kumba u lah ban ioh na kiwei pat ki jingthoh kum ha 1 5 ; 2. 2 , 3 1 bad kum kita Haba u thoh ia kane ka Gospel u da leh shitom ban buddien ia ka por ba kan da long 'ryntih ter ter', kat kumba ka iaid ha ka jingim U Jisu Haba ngi buddien tang ia ki mawjam ka jingiathuh ryntih u Loukas shaphang U Jisu ka long kumne :— (i) Ka jinglamphrang ha kaba u iathuh shaphang ka jingkha ia U Jisu kum u Mathaios Ha kane u da khein bniah bha ia ka por da kaba pynianujor bad kiwei pat ki jingjia U iathuh ruh shaphang ka jingkha ia u Ioannis u Nongbaptis kumno ba u mih kum u nongmait lynti ia U Jisu (Lyn 1-2) (ii) Ka jingbaptis bad ka jingpynshoi U Jisu (Lyn. 3. 4-13) (iii) Ka jingtrei ba u sdang ha Galilaia (Lyn. 4. 14-8) (iv) Ki jingjia bad ki jinghikai ha ka jingtrei ha Peria bad ki thain ba shatei (Lyn. 9. 18) (v) Ka jingshahshitom, ka jingiap bad jingtep (Lyn. 19-23) (vi) Ka jingmih pat bad ka jingkiew sha bneng (Lyn 24).

Hadien kine lai tylli ki Gospel, ngi ioh sa ka jong *u Ioannis* u para u Jakob ki khun u Sebedi U la bud ia U Jisu naduh ba sdang ka jingtrei jong U bad u la don ha ki jingjia kiba jar jar eh bad la u Kynrad U la ioh ia ka jingieit bad jingshaniah U Jisu haduh ka jingiap jong U ha ka diengphna. U la thoh ia la ka Gospel kum u briew uba tip bha bad iohi markhmat ia baroh ba u thoh, u da phla ruh ba u ithuh bha ia U Jisu ba U long shisha U Blei. Ha ka jingwad, la shem ba kane ka Gospel ka la mih haduh ka snem A.D. 90 bad ha kata ka por ki la mih ki jinghikai ba bakla shaphang U Jisu hi. Ha kiba kum kine ki jingjia u ong shai ba u la thoh, 'ba phin ngeit ba U Jisu U long U Khrist U Khun U Blei bad .. ..Kyrteng jong U (20 : 31) U sdang ia la ka Gospel da kaba kren shai

ba U Jisu U long na bymjukut kum U Blei bad kumno U la wan long briew sha ka pyrthei ha ka doh. U kiar katba lah ban ym iai thoh ia kiei kiei ba ki lok shakhmat ki la lah thoh, lait hangne hangtai ba u sngewdonkam ne pynbeit ia ka jingring nia Ki jingkren bad ki jinghikai U Jisu kiba kham shon ha u hynrei ym shym thoh ia ki ha kiwei pat ki Gospel. Da kaba u thoh bniah ia ki jingkren U Jisu, na kane ka Gospel ngi ioh bun ki subject ne ki jinghikai Haba u thoh katto katne ki kambah, u peit artat kiba u kynmaw ba u Jisu u don ban ai jinghikai na ki

Mynta ngin poi sa sha kawei pat ka kitab History ha ka Testament Bathymmai—*Ki Kam Ki Apostol.* Ia kane ruh la thoh da u Loukas bad ka long kumba bteng ia ka Gospel shaphang U Jisu haduh ka jingtrei jong U na bneng da U Mynsiem Bakhuid jong U. Kum ha ka Gospel, hangne ruh u pynpaw ia ka kyrteng 'Theophilos', kaba mut, 'baieit jong U Blei' (beloved of God) Don kiba pyrkhat ba ka dei sha uwei u briew, hynrei ynda la pyrkhat bha ka pynmih jingeh shibun Kiwei pat ki pyrkhat ba ka mut ia ki Khristan Jentil baroh kumba ka paw ba dei na ka bynta jong ki bi u thoh ia kane bad ia ka Gospel. La ngi ong ba la thoh ha kane ka kitab ia ka jingtrei U Mynsiem Bakhuid pynban lah ban sam kyllum ba ki long da ka kti u Petros bad u Paul.

2 **Ki Shithi U Paul**—U Paul u long u Evangelist uba khraw uba la seng bun ki Balang Ka mynsiem jong u ka don man ka sngi ha la ka kynhun ha ki Balang hynrei ka doh kam lah kot. Kum u nonghikai bad u nongsharai u kren ia ki da kine ki Shithi kat kum ki jingdonkam ba u tip bha. Na ki kti u Paul ngi ioh khadlai tylli ki shithi. Saw tylli sha ki lok kiba iatrei lang ha ka kam bad kiwei pat sha ki kynhun Khristan kiba hapoh ki pud ka jingtrei jong u Don kiba u la thoh na ki jaka ba u sangeh ha la ka jingiaid ialap, don pat kiba u thoh na ling byndi ha Rome Hangne ruh ngin kem tang ia ki jingmut kyllum ha kawei pa kawei ka Shithi tangba ngin iaid ter ter kat kum ka jingiaid ki por ba thoh ia ki. Kumba ngi don ha ka Baibl jong ngi, ym shym buh ryntih kat kum ka por, namarkata ngin buh beit shuwa ia ka por bad ki jaka ba thoh ia ki Lah ban don ka jingiapher bad ka jingshem jong kiwei pat ki nongthoh , ia kata ngin ym lyngngoh namar ka jingshisha ka long ba ym lah ban kren thikna thik kumne :—

Ki Shithi	*Snem*	*Jaka*	*Ki Jingjia*
I Thessaloni	A D. 52	Korinth	— Ha ka jingleit Missionary kaba ar
II Thessaloni	A D. 53	Korinth	— Ha „ „ „ „

I Korinth	A D. 57	Ephesus	—	Ha ka jingleit Missionary kaba lai
II Korinth	A D. 58	Philippi	—	" " " " "
Galatia	A D. 58	Korinth	—	" " " " "
Rome	A D. 58	Korinth	—	" " " " "
Philippi	A D 62	Rome	—	Hamar ka jingsah byndi kaba nyngkong
Kollosai	A D. 63	Rome	—	" " " " "
Ephesus	A D. 63	Rome	—	" " " " "
Philemon	A D. 63	Rome	—	" " " " "
I Timothy	A D 64 ne 67	Makedonia	—	Hadien ka jingsah byndi kaba nyngkong
Titus	A D 64 ne 67	Makedonia	—	" " " " "
II Timothy	A D. 68	Rome	—	Hamar ka jingsah byndi kaba ar

Ka shithi sha ki Hebru ruh lehse ha A. D 68 bad la thoh ha Rome ne Alexandria

Ka Shithi I sha Thessaloni—ka long ka ktien jong u nong ialap ha ki Khristan kiba dang lung kiba u la dei ban shu iehnoh kynsan namar ki daw kiba khanglad U kren ki ktien khroh kiba jem haba u iohsngew ia ka jingiaineh jong ki hapdeng ki jingeh. U nangtei pynskhem ruh ha kiei kiei kiba u tip ba ki sngewthuh bakla. Ka long ka jingthoh kaba nyngkong tam ha ka Testament Bathymmai Kaba *II Thessaloni* ka long ka jingpynshai ia ka jingpyrkhat bakla shaphang ka jingwan arsien U Jisu Khrist bad kumno ba kim dei ban iehnoh ia la ki jingtrei jingktah *Ka Shithi I sha Korinth* ka don ki jinghikai shong tynrai kiba iajan eh bad kaba ngi shem ha ka Shithi sha Rome Hangne ngi shem ba u Paul u la dei ban pynshai ia ki jingkylli kiba wan na kane ka Balang lem bad kaba u dei ban sneng tyngeh da ka jingsngewsih namar ki jingsniew kiba don ha ka Balang Kaba *II Korinth* ka don ki jingkren kiba khlain ban iada ialade ba u long u Apostol bad ba ka Gospel jong u ka long kaba shisha U la dei ban kren tyngeh haduh ba ka la pynsngewsih ia ka Balang hynrei u kren sngewbha pat haba u iohsngew ia ka jingkylla kaba mut bad u kyntu ba kim sdang pat ban pynieng ia ki jingthmu babha ba ki la sangeh. Ha ka Shithi sha ki Balang ka *Jylla Galatia* ruh u Paul u dei ban iada ialade kum u Apostol na ka jingpynbudnam kiwei pat ki nongialap Ka jingsheptieng jong u kam long eh na ka bynta ialade hynrei ba kane ka ktah ia ka Gospel ba u ialap. U maham ba kim dei ban pdiang ia ka jingialap jong ki kaba bad ka jingotsher ioh kin bakla na ka Gospel kaba shisha. U kyntu ia ki ba kim bud ia ka jingialam jong u bad ban ym leh thait noh ha ki kam babha ba ki la ju iaid. Ka Shithi sha

ka Balang ha Rome ka long ka Shithi kaba dap kyrhai da ki jinghikai shong tynrai. Ki nongthoh Theology ki shem hangne ia ki jingmaian ka jingtrei ka jingpynim U Blei kumba U Mynsiem Bakhuid hi u la pynpaw ha u Paul. Ngi ngeit ba u Paul u kynmaw ba ha ka nongbah Rome don bun bun ki riewpyrkhat khraw jabieng, kumta ruh u iohlad ban sei lut ia kine ki jingpyniaid ba jylliaw jong U Blei kumba U Mynsiem U ialam. Hangne ngi iohi ruh ia ka bor jingstad jong u Paul ha kaba u da pynshongnia biang biang wat kat ia kine ki jingpynpaw ba maian.

Ka Shithi sha *Philippi* ka long ka jingiasyllok jong ka dohnud hapdeng ka jingieit jong ki arliang. Ka Balang Philippi ka la pyndap ia ka dohnud u Paul da ka jingkynmaw ieit, ki ktien na u sha ka ki dap da ka jingsngur bad ki sur kiba sngewbha. Kine kiei kiei ki kyntiew ia ka jingpyrkhat halor la ki jingshem kiba pynshlei da ka jingkmen bad um lah shah khlem theh lut halor kita ba u ieit Katba u thoh ia ka Shithi sha *Kollosai*, ka jingmut u Paul ka iohi ia ka jingkhraw jong ka Balang namar ba U Khrist U long ka khlieh jong ka U pynpaw ia ka jingpyrkhat kaba beit shaphang ka jinglong kynrad U Khrist halor kiei kiei baroh khnang ba kane kan long ka jingiada na ki jinghikai ngeit bieit ba u jer ha kane ka Shithi. Ha ka Shithi sha *Ephesus* ruh ka jingpyrkhat shaphang ka jingkhraw ka Balang ka snoh ha ka jingmut jong u, katba ka jingmut ka rung haduh kum ka jingiadei u tnga bad ka tnga. Ha kane ka jingkyntiew jong ka jingmut, u ai ki jinghikai bad ki jingsneng kiba mih na kane ka jingiohi ba maian. Ha kane ka Shithi ruh ngi ioh bun ki jinghikai tynrai (doctrinal) kiba iabud bad ka Shithi sha Rome Hapdeng ki Shithi ba la thoh na ka iingbyndi, ngi wan sa sha ka Shithi sha uwei u briew uba kyrteng u *Philemon* ba la tyngkhap lang bad kaba sha Kollosai namar u dei na kata ka shnong. Ka long ka Shithi ka jingpyniasuk ha U Khrist hapdeng u mraw bad u kynrad jong u

Ngin phai mynta sa sha ki Shithi ka kam sharai Balang (Pastoral) *Ka Shithi I sha u Timothy* bad sha u *Titus* Hangne ngi shem ba u Paul u ai ka jingkynpham ia la ki para nongtrei kiba u shaniah kumno kin sharai bha ia ka kynhun, kumno kin thung ia ki nongtrei ha ka Balang bad kiba kumno ki jingbha kiba pynbit ia ki Kumjuh hangne ruh u dei ban pynkynmaw ba kin sharai na ki jinghikai ba bakla kiba ki ruh ki la tip bha. *Ka Shithi II sha u Timothy* ka long ka Shithi kaba khadduh ha ka por ka jingsahbyndi kaba arsien da kaba la rai pyniap artat. U pynskhem ia u Timothy ba un ieng skhem bad u kwah ruh ban iashem markhmat bad u ryngkat bad ki jingbthah kiba iadei shimet.

Ia ka Shithi sha ki *Hebru* la ngeit ba la thoh na Rome ne na Alexandria sha ki Khristan Jiw kiba phriang kylleng La pynshong ia ki jingshisha kiba U Khrist halor ka syrngiew jong ka

niam Jiw kaba ma ki hi ki sngewthuh bha. U Jisu Khrist U long ka jingpyndep ba ha khlieh jong ki baroh. Ia u nongthoh jong kane ka Shithi, ka la don ka jingwad kaba da pule bniah bha hynrei ka don ka jingeh ban shem. Uta u Origen, uwei na ki kpa ka Balang mynbarim hapdeng ka jingwad baroh u poi ha kane ka jingrai, 'Mano ba thoh ia ka Shithi, tang U Blei U tip' (who wrote the Epistle, God only knows). Ka jingdon ka kyrteng u Paul ha kane ka Shithi ka long tang ban pynskhem ia ka bor jinghikai kumba la pynrung ha ka Kanon, ioh ki briew kin pyrkhat bakla shaphang jong ka.

3. **Ki Shithi ba iadei lang**—Ki Shithi ba iadei lang ki long ka Shithi u Jakob, I & II Petros, I & II & III Ioannis bad ka Shithi u Judah. La khot ia kine ki Shithi, 'ba iadei lang' (catholic) namar kim dei tang sha kano kano ka Balang ba kyrpang hynrei ka iadei ia u paitbah Khristan baroh ha kata ka por bad mynta hi ruh. Ia kane ka ktien, 'catholic' la buh da u Clement na Alexandria ia ka Shithi ba la thoh na Jerusalem (Ki Kam 15. 23-29) bad da kane ka ktien la pyndei sha kine ki Shithi ruh ha ki por kiba jan kut ka spah snem kaba ar. Ki daw kiba la pynkhih ia kine ban thoh kim shym iapher shibun na ki daw kiba la pynkhih ia u Paul ban thoh. U *Jakob* u long u para jong U Trai Jisu (Gal. 1. 19) uba long u Bishop ne u Pastor ba nyngkong jong ka Balang Kmie ha Jerusalem. Mynba U Jisu U dang im um shym ngeit (Ioan. 7 : 5) hynrei hadien ka paw ba ki iadon lang ha ka kamra kaba haneng hadien ka jingmihpat jong U Jisu (Ki Kam 1. 11). U Paul u iathuh (I Kor. 15. 7) ba U Jisu U la paw ha u ruh, ngi ngeit ba dei kane ka jingjia kaba la ialam ia u ban ngeit ha U Jisu Ka paw ba u la shim ia ka jingkitkhlieh kaba khia ha ka Balang, kane ka la pynlong ia u ba un thoh ia kane ka Shithi sha ki Khristan Jiw kiba la phriang kylleng ka hima Rome. U la long u kynja Nassar uba bat pyrkhing bha ia ka Hukum bad ki niam ki rukom jong ki Jiw. Ynda u la rung sha ka jingngeit kaba thymmai u iohi ba kane ruh ka dei ban paw ha ki kam babha ha U Blei bad ha ki briew . 'Ka jingngeit khlem ka jingleh ka long kaba iap' u ong. Hadien kane ngi wan sa sha *Ka Shithi I U Petros* u Apostol uba rangbah tam jong U Jisu. U tip ba ki Khristan ki la shah pynshitom namar bun ki jingkynnoh u ba shu thaw ; u la thoh khnang ia kane ka Shithi ban ialam ia ka jingpyrkhat kaba beit kum ha kita ki por ka jingtynjuh bamehding bad ban ieng khlain ruh khlem sheptieng. Hapdeng kine ki jingtynjuh, ki dei ban bat akhem ia la ka jingim bakhuid bad ia ka jingiadei babha hapdeng parabangeit. Nalor kane, u kyntu ruh ia ki nongsharai ban bsa ia ka kynhun langbrot bad ban iada ruh ia ka na u nongshun bashyrkhei uba iaid kylleng ban pynjot. *Ka Shithi II U Petros* ka la iashem jingeh ha kaba sdang ban ioh rung ha ka Kanon. Dei ka jingialeh tyngeh u Eusibius uwei na ki kpa ka Balang mynbarim ba la leh pynrung da ka durbar balang ha Laodikaia (A. D. 372) bad

ha Carthage (A.D. 397). Ka sur jingthoh jong ka kam shym ispher eh shibun na kaba nyngkong, kumjuh na ki Shithi u Paul. Kaba kham pher hangne ka long ka jingkren khadduh jong u briew u ban sa khlad noh shen na ka pyrthei kumba U Trai U la pynpaw ha u. U sneng ruh ba ki bangeit kin sumar ialade na ka pop ioh kin ngat ha ka jingbitar U Blei ha ka jingbishar bakhadduh kumba ka la long ia ka Sodom bad Gommorah bad kiwei de ki jingjia kum ki jingmaham. Nangta ngi poi sa sha ka *Shithi I u Ioannis*. Kum ha ka Gospel hangne ruh u nongthoh u pynpaw ia kiei kiei kiba la ngam jylliew ha ka jingshem jong u. Une u long uwei na ki synran kiba jan eh jong U Jisu, uba don borabor ha syndah jong U bad uba la iohi da la ki khmat ha bun ki jingjia ha la u Kynrad kum u Petros. Ha ka por ba u thoh ia kane ka Shithi ki jinghikai ba bakla ki la sdang ban mih kiba kren pynbakla ia ka jingshisha ka jinglongbriew U Khrist. U Bishop Wescott u ong ba ka subject pdeng jong kane ka Shithi ka long, 'Ba U Khrist U long U Jisu' katba ka subject pdeng jong ka Gospel pat ka long, 'Ba U Jisu U long U Khrist'. Ki lai tylli ki ktien pynap kiba syrdoh lang ia ka Shithi ki long kine . U Blei U long ka jingshai, U Blei U long Uba hok bad U Blei U long ka jingieit. Ia ka *Shithi II U Ioannis*, u la thoh sha kata, 'ka bakhraw batri ba la jied'. Kane ka mut aiu, don ki jingpyrkhat ba iapher. Khlem da bniah than ha kane ka jingthoh lyngkot, ngi ngeit ba ka mut ia ka Balang bad ki khun jong ka Hangne ruh u iai ban ia ka hukum ban ieit, u da iai maham na ka jinghikai ba bakla kum ha kaba nyngkong. *Ia ka Shithi III U Ioannis* u thoh sha u briew uba kyrteng u Gaios. U pynpaw ba u angewkmen eh haba u iohengew shaphang ka jingim bakhuid bad ka mynsiem ka jingisynei jong u. U maham ia u ba un ym bud ia u Diotrephis ban angew palat eh ialade hynrei un shaniah ha u Dimitrios ia uba la phla babha da ki briew baroh. Ia kine ki Shithi baroh lai tylli lem bad ia ka Gospel, la ngeit ba u Ioannis u thoh na Ephesus hadien ba u la wan phai na ka jingryngkang par sha Patmos, ha ki sngi ka jinglong tymmen bha shwa ba un iap. Kawei pat ka Shithi kaba bud ka long ka jong *U Judah* uba shipara bad u Jakob ki para U Trai. Kum u Petros ha ka Shithi II, une ruh u iohi ia ka jingma kaba lah ban ialam ia ki Khristan sha ka jingphaidien U ai ka jingmaham ia kane ryngkat bad ki nuksa ba ki tip bha.

4. **Ka Kitab Jingpynpaw**—Hadien ka durbar Balang ha Jerusalem ha ka snem A.D. 50 ym tip ei ei shuh shaphang u Ioannis shaei u poi. Lehse u la sah sa tang khyndiat por ha Jerusalem bad u sa kynriah sha Ephesus. Ka jaka pdeng jong ki Balang ha Asia Minor. Katba u dang shait dang khlaiñ khlem pep u la trei shibun sha kita ki thaiñ, kumta la kem ia u bad ia pynryngkang par sha ka dewlynnong Patmos kaba ha ka duriaw Egean hapdeng ka Asia Minor bad ka ri Greece.

Hangne u la ioki ia ki jingithuhpaw ter shi ter bad la ngeit ba u la thoh ia ki hangta hi. Ynda u la lait, u la wan phai sha Ephesus ha kaba u la jap tymmen lehse hiduh ka snem A.D. 100. Shaphang ka por, ym lah ban shem thikna hynrei la ngeit ba ka long hapdeng ka por ka jingpynshitom boiñ da u Nero haduh u Domitian (A.D 68—97) ki patsha ka hima Rome. Kumba ka paw na kane ka Kitab, ka Balang ka don ha ka por jong ka jingshyrkhei kaba khraw namar ka Rome ka la buaid da ka snam jong ki Martyr (sakhi). Ka don shibun ka jingeh ban sngewthuh shai ia ki jingmut kane ka Kitap, hynrei la ngeit ba ki long ka jingthmu jong U Blei ba ki dei ban jia Ka jingkren ba la kham ban ka long ba ka Balang kan ieng skhem ban bat ia kiei kiei kiba ka la ioh na U Trai hapdeng kane ka ding jong ka jingialeh. U nongthoh u kren skhem ba U Trai Jisu U don ryngkat ha la ka Balang ban kyrshan ia ka ban ialeh ia u Soitan U la shah ba ka Balang kan iakynduh ia kane ka jingtynjuh namar ba U don la ki jingthmu bamaian na ka bynta jong ka La ka jingialeh ka jur katta, pynban ka Balang kam dei ban sheptieng, ka jingjop ka long ka jong ka Haba shim kyllum don ki jingthoh kiba kdew sha kiei kiei kiba la jia, don pat ruh kiba kdew sha kiei kiei ki ban sa jia. Nalor kano, ngi shem ruh ia ka jingmut ba kiei kiei ba la thoh ki long ki jingjia kiba iai tyllun ha ka History jong ka Balang. Ka jingpyniaid U Blei ia la ka Balang ka iar ha ka jingtyllun jong ka History haduh kaba kut.

LYNNONG IX.

KA JINGIM BAD JINGTREI U JISU KHRIST

Ngi la pule ia ki Gospel bad ia kiwei ki jingthoh shaphang ka jingim U Trai jong ngi U Jisu Khrist. Hadien ba ngi la ialh lyngba ia ki Gospel, ka long ka bym lah kiar khlem da pule hangne ruh tang kum ki mawjam jong ki jingjia kiba ialam ter ter ia ngi ban bud dien ruh kat kum ka por. Kane ka long ka jingwad kaba shitom ba ki riewstad ka Baibl (Scholars) ki la shem. Ym don jaka hangne ban iathuh bniah ia ki ktien bad ki kam U Jisu Khrist baroh ba la thoh ha ki Gospel, yn buh tang ia kito khamtam kiba kdew ia ka jingialid ter ter jong ka por. Kumba ngi la aiti ia la ka jingngeit ha U, ngin pule ia kane da kaba burom eh ia kiei kiei kiba U Blei U la pynpaw ia lade kum u briew.

1. **Ka Jingkha ia U Jisu Khrist**—Hadien ba kane ka jingkhein snem kaba mynta ka la iaid, la shem ba ka por ba la kha ia U Jisu ka ialait haduh kumba 5 ne 6 snem. Na ki jingthoh kiba skhem bha la iathuh ba u Herod bakhraw u la iap ha ka snem B. C 4, kata ka long saw snem sha khmat la kane ka jing-

khein. Lada kumta ia U Jisu la dei ban kha shwa kata ka por hapoh arsnem bad kita ki khunlung kiba shah iap, kumta kan long B. C 5 ne 6. Ngi pule kumno ba u Joseph bad ka Mary ki la leit poi sha Bethlehem namar kata ka jingkhein briew. Kane ka shnong kaba jngai tang kumba san mail shathie na Jerusalem bad hangta la kha ia U Jisu ha ka sem ki mrad namar ba ym don jaka shuh ha ki iing ki briew. U Joseph bad ka Mary ki hiar pateng na ka iing u Dabid, ka jinglong riewblei ha ka niam Jiw ka dang snoh pateng ha ki tang ba ki long kiba duk kiba shitom. Kumba ngi pule ha ki Gospel, u Joseph um dei u kpa shisha jong U Jisu, ka Mary ka la pun ia U Jisu da ka bor phylla U Mynsiem Bakhuid shwa ba kin iashem ha ka jinglong shitnga. Shisien sngap ka pynsngew shaiong, pynban la ngeit sngur naduh ba sdang bad haduh ha ngi mynta

2. **Ka jinglong khynnah bad samla U Jisu**—Ha ka por ba la kha ia U Jisu, u Herod Bakhraw u synshar ia ka ri Kanaan baroh kawei. U la iap tang mar khyndiat por hadien kata ka jingpyniap ba runar ia ki khunlung kiba hapoh arsnem karta. Kumba ngi la pule sha khmat, hadien ka jingiap jong u, ka Sorkar Rome ka la pynbynta ia ka jingsynshar ha ki laingut ki khun jong u kumne : U Herod Arkhelos u ioh ia ka Judia bad Samaria, u shim lang ruh ia ka Idumea ; U Herod Antipas u ioh ia ka Galilaia bad Peria, U Herod Philip u tnga trai ka Herodias u ioh ia ka Trakhonilis bad ka Ituria. U Joseph um shym nud ban wan phai sha Bethlehem namar u Arkhelos ruh uba runar pyniap briew kum u kpa. U la phai noh sha Nasareth namar u Antipas u kham jynsur mynsiem khyndiat Dei ha Nasareth ba U Jisu U san U rangbah haduh ba Un da dap laiphew snem karta Don artylli kiei kiei kiba paw paitbah ha ki Jiw ha kata ka por. Kawei ka long ba baroh ki khun shynrang ki dei ban nang ia kano kano ka kam da kaba kin im hadien habud ; namar ba u Joseph u trei misteri, ngi ngeit ba U Jisu ruh U la iatrei ia kane ka kam bad la u kpa. Kawei pat ka long ba baroh ki dei ban ioh jinghikai ha ki synagog kiba don kylleng ba ki shong. Ha kine ki skul hikai ban pule, ban thoh bad ban bud ia u nonghikai ban spel lyndet ia ki Hukum bad ia ki jingbatai jong ki Rabbi. Ki nonghikai ki long kiba khim jingmut bad kim pdiang ei ei ruh ka bym iadei bad ki Jiw. Kin ym pynrung ia ki jinghikai pyrthei khamtam kiba don ki jingmut ki Jentil. U Jisu ruh kum ki para khynnah Jiw U la leit skul ha ka synagog ha Nasareth ha ka jingpynsan kaba khim kum kata Ka ktien ba U kren ka long ka ktien Aramaic ka bym dei shuh ka ktien Hebru paka, lehse u nang ia ka ktien Greek katto katne namar ki Jentil ki bun sha ki thain ka Jylla Galilaia.

Ha ka Gospel u Loukas Lynnong 2, ngi ioh ei ei khyndiat shaphang ka jinglong khynnah U Jisu. La ong ba 'U la nang san, U la nang khraw bor ha ka mynsiem, ba la pyndap da ka jingstad bad ka jingaiei U Blei ka la don ha U'. Haba U la dap

khadar snem ka 'rta, ki kmie ki kpa jong U ki la ialam sha Jerusalem na ka bynta ka Niam ka Jinglait, ha kane ka kyrta U pynpaw ba U sngewthuh halade ia la ka jinglong khun ba kynja Blei. U pynpaw ba U pher na kiwei pat ki para khynnah ha ka bor ka jingshemphang ia ki Jingthoh Bakhuid haba U iakren bad ki nonghikai ka niam Jiw. Nalor kine ki jingtip, u Loukas u iathuh ba 'U Jisu ruh u la nang khraw ha ka jingstad bad ha ka rynieng bad ha ka jingsngewbha ha khmat U Blei bad ki briew'. U don ki para shynrang bad kynthei bad U iasan lang ryngkat bad ki ha kata ka iing ba riewblei ha Nasareth (Math. 13. 55 & 56). Khlem da pynshitom jingmut shibun da ki jingsngewthuh ba iapher, ngin ngeit ba kine ki dei kiba ka Mary ka la kha hadien na u Joseph kum u kpa jong ki.

3. **Ka Jingbaptis bad ka Jingpynshoi.**—La pynbaptis ia U Jisu da u Ioannis Nongbaptis uba la ngeit ba u long u nongmait lynti jong u Messaiah. Hadien ka jingbaptis, u Ioannis bad U Jisu baroh arngut, ki iohi lang ia ka jingithuhpaw ba ka paro ka wan hiar ha U Jisu bad ki iohsngew ruh ia ka ktien na bneng kaba ong, 'Une U long U Khun jong Nga Uba ieit ha Uba Nga sngewbha eh.' Ia kane ka dak la lah ai lypa ha u Ioannis, kumta u shlur ban phla ba U Jisu U long U Messaiah U Khun U Blei. U Ioannis synran ha ka Gospel ba u thoh, u shim ba kane ka jingjia ka long ka jinglam lynti kaba khlain ha ka jingtrei U Jisu hadien La nang pynkhlain shuh shuh ha kaba ki synran u Ioannis ki la kylla long ki nongbud jong U Jisu, u Petros u long uwei na ki, (Ioan. 1. 35-42). Hadien ka jingbaptis, U Jisu U la leit sha ka ri khlaw ba kynjah ban pynkhreh kyrpang jar jar na ka bynta ka kam ba Un sa sdang U la aiti lut ha ki jingpuson bajylliew, ha ka jingshah jingit bad ha ka jingiasyllok bajur bad la U Kpa. Ha kaba kum kane ka por, u soitan u la wan ban pynbakla da kita ki jingpynshoi jong u baroh lai tylli. Haba shim kyllum ia ka jingmut ki jingpynshoi, u soitan u pyni ba U Jisu Un seng ia ka hima ba kynja pyrthei ka ban iadei bad ka jingmut u paitbah hynrei ha kaba kut yn ym pynim iano iano ruh U Jisu U la jied da ka lynti ban len ialale da ka jingsngewrit bad ka jingshah shitom bad U la jop ia u soitan.

4. **Ka Jingtrei (Ministry) U Jisu.**—Hadien ka jingpynshoi U Jisu U la sdang shisyndon ia ka kam ba U Kpa U la phah ia U. Nyngkong nyngshab U lum shwa ia ki synran ban long ki sakhi ia U bad ki nongiatrei lem jong U. Kiba nyngkong na ki khadar ngut ki long kine, u Petros, u Ioannis, u Andriw, u Philip bad u Bartholomai ne u Nathanail. Kine ki la kohnguh ban bud ia U Jisu hynrei kim pat sdang kat haduh han da iehnoh ia kiei kiei ba ki la ju im. Hadien U Jisu U la nanglum ia kiwei de ban pyndap khadar ngut kum ki kpa tymmen ki khadar jait ki Israel. Ha kata ka por ba U Jisu U shah pynbaptis ba un sa sdang artat ia ka kam u la long laiphew snem

karta, kata kan long hapdeng ka snem A D. 25-26. Tang mar iasdang ia ka jingtrei, U la leh ia ka kambah kaba nyngkong ha kaba U la pynkylla waiñ ia ka um ha Kana Galilaia. Ha kane hi ka por um pat da pynpaw eh ialade, U dang laleh ban pynskhem shwa ia ka jingngeit kata ka kynhun kaba rit jong U. Ka por ka jingkhawai niam ka Jinglait ka la poi, U Jisu U la hiar sha Jerusalem lyngba ka shnong Kapernaum. Kane ka long ka Niam ka Jingla t kaba nyngkong hadien ba la sdang ia ka jingtrei. Ka Niam ka Jinglait ka ju long barobor ha u bnai April jong ka snem, kane ka long ha ka snem kaba bud na ka jingbaptis jong U kumba khadsaw bnai mynshuwa. Kat kum ka Gospel u Ioannis, ka paw ba U Jisu U sah kham slem ha Judia hadien kata ka Niam ka Jinglait Ha kane ka por la iathuh shaphang ka jingpynkhuid kaba nyngkong ia ka temple da ka bor bad haba ki Jiw ki kylli ia ka bor jong U, U iathuh lypa ia la ka jingiap bad ia la ka jingmihpat U la iakynduh bad u Nikodimos, uwei na ki rangbah Pharisi bad U la pynngeit ia u kat kum ka jingwad jong u hi. Nangta U la iaid kylleng bad la ki synran U da ialap bad pynbaptis ruh de (Ioan. 3. 22) U la sah kumba phra bnai hadien ka Niam ka Jinglait, ka nam jong U ka la phriang, bun ruh ki la ngeit namar ki kam jong U bad namar ka jingphla u Ioannis u Nongpynbaptis Kane ka la pynkhih ia ka jingpihuin ki nongialam ka niam Jiw kat haduh ba U la dei ban mih noh bad leit phai sha Galilaia

Ha kane ka jingleit U la iaid lyngba ia ka Samaria ha kaba U la ia kynduh bad kata kynthei ha ka pukri u Jakob. Naduh kata ka por ba la pynshongkurim khleh bad ki Jentil, ki Jiw ki niew bymkhuid ia kata ka lynti bad kim ju iaid la ka kham beit ban kiew sha Galilaia. U la sahmiet ha Samaria bad bun ruh ki la ngeit ha U U la poi sha Galilia bad ha kane ka kynti U la pynpaw redbah ia lade khamtam da ki kam kiba bun U la pynlong ia ka Kapernam ban long ka jaka pdeng ba U kham sah miet ; bun ha Galilaia ki la ngeit namar kiei kiei ba ki la iohi bad na ka jingiathuh jong kito ruh kiba wan na ka Niam ka Jinglait ha Jerusalem. Dei hamar kine ki por ba U Jisu U la iohsngew ba la set byndi ia u Ioannis u Nongbaptis. U la poi pat sha Kana bad U la leh ia ka kamban kaba ar ha kaba pynkoit ia u khun u rangbah syiem (Ioan 4. 54). Lehse hadien kane U la nang khot syndon noh ia ki Apostol baroh khadar ngut (Math 4. 19) ; Louk 5 11) bad hadien kata ka bud sa ka jingiathuhkhana bapawnam halor u lum (Math. 5-7). Ha Kapernaum U la leh bun ki kambah ha kaba pynkoit ia kiba pang bad pynbeit ia kiba shong ksuid, U da hikai ruh ia ki briew da ka rukom ki Pharshi Kane por ka long kaba lyngkot kumba lai bnai hynrei ka jingbun kam ka bym lah ban pyrkhat. Dei ia kane ka jingtrei jong kata ka por kaba lyngkot ba u Mathaios bad u Markos ki kham thoh ha ki Gospel jong ki. Ka jingtrei ka long kaba paw nam ba bun ki nongthohkot ki khot, 'Ka jingtrei bakhraw ha Galilaia' (The Great Galilean Ministry).

Kat shaba U phai U iohi tang ka jingkyrmen suda, ki lyngkha ki la byllieh ia ka aiom ot : ka la dawa ba un phah ia la ki synran ban leit kylleng ban ialap bad leh ki kambah (Math. 10. 5 ; Mark 6. 7 ; Louk 9. 1). La iathuh ba hakhmat katne kiei kiei, u paitbah u lyngngoh la u dei ne em u Messaiah namar U Jisu ruh Um phla ha kaba paw ioh kan pynbakla bad ka jingmut Jiw ba Un long u syiem bakhraw ha ka pyrthei.

U la hiar pat sha Jerusalem na ka bynta ka Niam ka Jingpynkyntang (Purim) kaba ju long ha u bnai March man ka snem (Ioan 5 : 1). Ha Jerusalem U Jisu U la pynkoit ia uba pang khrew ha ka pung Siloam, haba la kem daw ia U U pynpaw ba U don bor halor ka Sabaton bad U kren shai ba U long U Blei. Kane ka la pynkhih jur ia ki Jiw bad ki la iasylla ban pynsniew ia U. Ynda U la tip ia kane Um shym sah slem, U la leit phai noh sha Galilaia ban iashem bad la ki synran kiba la wallam ia ka report kaba sngewbha jon ka jingleit jong ki (Louk. 9 : 10). Kaba bud ia kane ka long ka jingbsa ia ki san hajar harud ka duriaw Galilaia ba la iathuh do ki nongthoh Gospel baroh saw ngut. Da khongpong pat ngi shem sa ka jingphaidien u paitbah namar ba u ong ialade bi u long u Kpu ka jingim (Ioan. 6 : 66). Ha u bnai April kata ka snem la poi sa ka Niam ka Jinglait hynrei imat U Jisu Um shym leit sha Jerusalem namar ba U la sngewthuh ba ka la don ka jingap ban pyniap ia U, U kiar namar ka por jong U kam pat dei (Ioan 7 : 1) U la nang trei ha Galilaia bad shabar shaduh Kaisaria Philippi bad ki thain ka Dekapolis Ha kane ka por ruh U iakynduh ki jingeh kat haduh ba U la dei ban kham pynkyrpang ialade bad la ki synran khnang ban pynskhem ia ka jingngeit jong ki ruh. Ki Jiw na Jerusalem ki la wan beh sha kine ki thain ban pynbudnam ia U, ki la jop ban pynphai iaka jingmut ki briew ba wat ha Nasaret la iathuh ba ki la kyntait ia U. Kane kam shym lah ban pynkylla ia kaei ba U Jisu U don ban trei U iaid kylleng bad pynkhiah bun kiba pang (Mark 6 · 55-56)

Da kane ka jingeh, la pynphai ia ka jingmut U Jisu ban nangleit shaduh ki briew kiba mane blei thaw Shwa ba un mih U da maham ia ka jingeh dohnud hapdeng kito kiba U la leh shibun ki kambah U da kdew ia ki kyrteng ki nongbah ha Galilaia, ka Khorasin, ka Bethsaida bad ka Kapernam. Ka long ka jingpynrem ia ka jingkyntait jong ki, kumta U pynphai ialade ban leit lyngba ka Tyros bad ka Sidon, u da pynkoit ruh ia ka khun ka nong Kanaan (Mark. 7 : 24) bad U sa poi shaduh Dekapolis ki shnong jong ki nongmane bleithaw. U la wan phai pat sha Bethsaida. U la pynpeit ia uba matlah bad bsa ia ki saw hajar. U shem ba ki Jiw ki dang pynkhih ir shi ia u paitbah. Kumta U la phai noh pat sha Kaisaria Philippi ha kaba la jia ka jingjia kaba khraw : ka jingphla u Petros ba ki la ngeit ba U Jisu U long shisha U Khun U Blei. Ia kane

u sa nang pynshai ia ki da ki jingshah shitom jong U, ka jingiap bad ka jingmihpat : hodien kane bud sa ka jingkylladur bad ka jingwan phai ba jar jar sha Kapernam. Hangne U la leh ia ka kambah da kaba pynngat ia u sbai khajna na ka shyntur u dohkha (Math. 17 : 24-27), don ruh bun ki jingkren kiba iadei tang bad la ki synran. Ha Ioannis 7 : 10-22, ngi shem ba U Jisu U la leit pat sha Jerusalem na ka bynta ka Niam Ki Iingtrep, U la iaid lyngba ia ka Samaria bad U pynkoit ia ki shiphew ngut kiba pang ñiangthohlieh (Louk. 17 : 11). Ynda U la poi ha Jerusalem, U shem ba don kiba ngeit ha U bad U la pyni shai ha ki ba U long U Blei Na kane ka daw ruh, U la lait da ka said na kawei ka jinglynthem maw (Ioan. 8 : 59). Tang kawei ka kambah U Jisu U la leh ha Jerusalem ha kaba U la pynpeit ia u briew uba la kha matlah bad nangta U sa phai noh sha shiliang ka Jordan sha Peria (Ioan. 10 : 40-42) Ki jingjia ha kane ka por ki long : ka jingphah ia ki hynniew phew ngut (Louk 10 : 1), ka jubab shaphang ka jingpyllait tnga, ka jingpdiang sngewbha bad ka jingkyrkhu ia ki khunlung, ka jingwan U nongsynshar samla bad ka khubor sha u Herod (Louk 13 : 32). Nangta U la wan hiar sha Bethania ha Judia ha kaba U la pynmihpat ia u Lasaros Haba U la tip ba ki Pharisi bad ki rangbah lyngdoh ki dang iasylla ban ioh pyniap ia U, U la phai noh sha ki thaiã Ephraim (Ioan. 11 : 54). Ka Niam ka Jinglait kaba khadduh ka lajan, kane ka dei ha u April A D 29, U Jisu U la wan phai sha Judia lyngba ka Jerikho ban poi sha Bethania. Ha Jerikho u la pynpeit ia ki khmat arngut kiba matlah (Math 20 : 29-34) bad U la sahmiet ha ka ïing u Sakhaios. U la poi sha Bethania hynriew sngi shwa ka Niam ka Jinglait (Ioan. 12 : 1), la pynlong ka jingkhawai ha ka ïing u Simon uba pang ñiangthohlieh (Mark 14 : 3) bad ka Mary ka la pynsleh ia U Jisu da ka jingsleh bakordor eh.

5. **Ki sngi bakhadduh haduh ka jingiap bad jingmihpat**— Ki nongthoh Gospel kim shym da pyrkhat ban da kren bniah ia ka sngi, u Ioannis u la shu iathuh ba U Jisu U la poi ha Bethania hynriew sngi shwa ka Niam ka jinglait. Ia ka ktien'ha kaba 'lashai' (Ioan. 12 12) la ju khein ka Palm Sunday, ka Sngi U Trai ha kaba U Jisu U rung shapoh Jerusalem ha ka jingrisa kum u Messaiah. U paitbah ba bun ki bud ia U, ki da siang ia ki tnat diengtlai ha ka lynti bad ka jingpyrta, 'Hosana long ba la kyrkhu ia u Syiem ki Israel uba wan ha ka kyrteng U Trai'. Um shym sahmiet ha Jerusalem ha kita ki sngi : mynsngi u hikai ha ka templ bad mynmiet u wan phai sha Bethania namar ka por ba un shah iap kam pat dei (Louk. 21. 37 & 38). Ha ka sngi kaba ar (Monday), ha lynti U tim ia u dieng dymbur bymseisoh bad sa shisien pat U pynkhuid ia ka templ (Mark. 11. 15). Ha ka sngi kaba lai pat (Tuesday) ki tymmen basan ki Jiw ki wan kylli ia U ia ka bor ba U hikai, U pat U jubab da kaba

kylli ia ki shaphang ka jingbaptis u Ioannis U la kren pyrshah ruh ia ki da ki pharshi ki arngut ki khun (Math 21. 23), ki nongaumar brisoh ba bymman (Math. 21 33) bad ka jingkhawai shongkurim u khun u syiem (Math. 22 1). Nalor kine, U jubab ruh ia ka jingkylli shaphang kaba ai ka khajna ha u Kaisar bad kiwei de ki jingkren pyrshah ia ki nongialam ka niam ki Jiw. Ynda u la mih na ka templ, ki synran ki la kdew ha U ia ki mawkynroh baheh ka templ, ha lynti sha u lum Olib U kren shaphang ka jingpynjot ia ka templ kum ka dur ka jingpynwai ia ka pyrthei (Math. 24. 1) Ha ka sngi Balang (Wednesday) U la kham pynleit por ha ka jingiakren bad la ki synran, lehse dei ha kane ka sngi ba u Judas u la leit die ia la u Kynrad. Ha ka sngi Palei (Thursday) U ai ka hukum ia ki synran ban leit pynkhreh jingbam ha kawei ka iing ha Jerusalem Shwa ba kin iabam iadih U hikai ba kin iasait ia ki slajat paralok hi bad hangta ruh U buh ia ka Jingkhawai U Trai. Nangta U leit bad ki khadwei ngut sha ka jaka kynjah ha Gethsemane ha kaba la kem ia U. Ha ka step sngi Thohdieng (Friday) la bishar pynrem ia U bad la ai bor da u Pilat ban pyniap da kaba sahnarphna. Ha kata hi ka janmiet la tep ia ka met jong U ha ka jingtep thymmai u Joseph Arimathaia Ha ka sngi Saitjain (Saturday) ka dei ka Sabbaton bad ka Niam ka Jinglait jong ki Jiw, ym don mano mano ba iohi : u Petros ha ka Shithi kaba nyngkong jong u (3. 18 & 19 , 4 6) u ong ba U Jisu U la leit khmih ia ki riewiap bad U ialap ia ki, 'ba kin ioh im ha ka mynsiem' Ha ka step Sngi U Trai (Easter Sunday) U la mih na ka jingtep da ka met ba la pynkylla sha kaba kynja mynsiem Hadien kata ka sngi U la sah sawphew sngi ha ka pyrthei bad U la pynpaw ia lade hangne hangtai ban pynshisha ia ka jingjop ka diengphna ba U la shah, ia ka jingshisha ka bor ka jingmihpat, U da hukum ruh ia kiei kiei ba ki dei ban leh Khadduh khadwai U la kiew sha bneng bad U la phah ia U Mynsiem Bakhuid kumba U la kular , U da kular ruh ba ha kawei ka sngi Un wan pat ban bishar ia ki briew kat kum ki jingleh jong ki

---

LYNNONG X.

KA BALANG HA KI SNGI KA JINGSDANG JONG KA

Haba ngi pyrkhat ia kane ka history, ngi ieng halor ka nongrim jong ka Kitab Ki Kam Ki Apostol bad halor ki Shithi ka Testament Bathymmai Kane ka lynneng ka jarap ruh ia ngi kum ka jingshai halor bun ki bynta ba ngi pule ha kine, ki jingthoh ka Testament Bathymmai bad na ki ngi iohi ruh da ki jingjia kiba bud ha ka history ka Balang. Ka long kaba eh ban sngewthuh shai baduh katno ka jingstet ka jingphriang ka Balang ha kita ki sngi, pynban ka long kaba suk ban ngeit ha ka bor baphylla jong U Mynsiem Bakhuid kumba ka la paw

naduh ka sngi Pentecost. Tang ha ka snem A D. 50 ka paw ba ka Balang ka la phriang kylleng, ha ki shnong kiba heh, u paitbah Khristan u la roi da ki hajar bad ki phew hajar Ngin shim nuksa kum ha ka Balang Kmie ha Jerusalem, tang hapoh kata ka por kaba lyngkot haduh katno u paitbah ki don. Mynba u Paul u poi shata na ka jingiaid ialap kaba khadduh jong u, ki rangbah ka Balang ki ong ha u, 'Me iohi ko para, katno phew hajar ki Jiw ki don kiba la ngeit' (Ki Kam 21 : 20) Nangta ngi phai sha ki Balang Jentil, ym lah ban pyrkhat haduh katno u paitbah Khristan ki don ha ki nongbah kum ha Antiok, ha Ephesus, ha Korinth ; ngi shem ruh ba ka Gospel ka la phriang kylleng haduh kum sha kine ki jaka , Samaria, Joppa, Lydda, Kaisaria, Antiok Pisidia, Lystra, Ikonium, Derbi, Hiarapolis Kolosai, Philippi, Thessaloni, Beria, Laodikaia, ki shnong ba kblem jer kyrteng ha ka dewlynnong Kypros, ha Krit, ha Syria, ha Judia bad ha Ijipt Pyrkhat ia ka jingiar kine ki jaka da kaba puson halor ka map, ka dawa ruh shibun ban thoh bniah ia ki jingjia ha kine ki jaka baroh Ngin pyrkhat lyngkot hangne tang ha kine ki bynta :—

1. **Ki briew ha ka Balang.**—Kumba ka paw na ki kyrteng bad na kiwei pat ki jingthoh, ngi iohi ba hapdeng ki bun hajar kiba la ngeit ha U Jisu Khrist , kiba kham bun ki long kiba bieit, kiba tlot, kiba poh bad ki mraw (I Kor 1 : 26-28) Ym don ei ei ha ka pyrthei ba kine kin leh sngewbha khamtam ki mraw bapli Ka Gospel ka la ring ia kine baroh sha U Jisu Khrist bad hangne ki shem ba don ka jingkyrmen ia ka dor longbriew manbriew na ka bynta jong ki ha ka pyrthei. Ngi lah ban mut dur ia kata ka kynhun bathymmai katno ki ia sngewbha lang ha kane ka jingialong shipara , ym don Jiw ym don Jentil, ym don mraw ym don balaitluid, ym don kynthei ym don shynrang ; baroh lang kawei shipara ha U Khrist. Haba ngi phai sa sha kawei pat ka liang jong ki briew kiba donburom, kiba khraw bor bad ki badon bakot, u Paul u ong ba kim don bun. La shisha, ym bun,' pynban ka long kaba sngewbha ban tip katto katne shaphang jong ki haduh na ki jingthoh kiba shabar jong ka Testament Bathymmai Don ka ling ka Kmie u Ioannis Markos kaba shipara bad u Barnabas, kata ka ling bariewblei ha Bethania hajan Jerusalem, u Nikodimos, u Joseph Arimathaia bad kiwei de kiba long ka kynhun kaba donburom hapdeng ki Jiw ha Jerusalem Nangta ngi shem sa ia u Jairos, u Sakhaios, u rangbah shispah, u nongsynshar ka Synagog ha Kapernaum ba la iathuh ha ki gospel Haba ngi pule ia ka kitab Ki Kam Ki Apostol bad ki Shithi, ngi nang iohi ia ka jingrung ka Gospel hapdeng ki briew ki bastad banang kum u Stephan, u Philip, u Silas, u Paul, bad da ka jingialap u Stephan la ong ba, 'u paitbah babun na ki lyngdoh u la kohnguh ha kata ka jingngeit', (Ki Kam 6 : 7). Kham sha jingai shuh, ki ia don sa u Ananias na Damaskos uba

la iarap nyngkong ia u Paul, u Iunok na Ethiopia, u Kornilios na Kaisaria, u Publius u rangbah na Malta, u Krispos u rangbah ka Synagog na Korinth, u Sosthenes, u Gaios, u Titios Jostos, u Eratos bad bun kiwei de kiba la mih na ki iing kiba donburom. Napdeng ki kynthei ruh ki la mih ki riew donburom kum ka Lydia, ka Khloi, ka Phibi, ka Iuodia, ka Suntikhi. Ha ka Shithi u Paul sha ka Balang Rome, ka paw ba ka Balang ka la ieng khlaiñ bha wat la u Paul hi um pat ju poi hangta. Ha ka Lynnong kaba khadhynriew kane ka Shithi, ngi iohi katto katne na ka sur ki kyrteng briew bad da ka jingiarap jong kiwei kiwei de ki jingthoh ba don ki briew ki bakhraw batri kiba ki riewstad ka Baibl ki ai ha ngi ki jingtip kiba da sngewtynnad shisha bad kiba donkam ruh.

Ngi ioh ia ki briew kum u Akwila bad ka Priskila. Ki ong ba ka Priskila ka dei ka khun jong uwei u rangbah nongsynshar (senator) ha Rome. Kumno ka la iakynduh bad u Akwila uba long u Jiw, ka long eh ban tip thikna tangba kham niar ban shem ki jingpoikha-poiman kum kine Kine ki la iakynduh bad u Paul ha Korinth bad ki la long ki nongiarap kiba kordor ba la niewkor shibun da u Paul hi bad ka Balang ruh namar ka jingaiti jong ki sha ka kam Ki la shah beh na Rome, lehse namar ba ki long khristan hynrei la shem ba ki la leit phai pat sha Rome shwa ba u Paul un poi ha ka snem A. D. 62, bad ka paw ba ki long kiba paw khmat ha ka Balang ha ka nongbah Rome. Ia ka jingtep jong ka Priskila ki dang ithuh, ka jngai tang khyndiat na ka iing jong ki ha Rome. Ha ki dkhot kiba khadduh ka Shithi kaba ar sha u Timothy, u Paul u kren shaphang ki laingut ki khristan kiba paw khmat ha ka Balang Rome u Puden, u Linos bad ka Klaudia, u Dr. Albert Mackinon u shem ia ka jingiathuhkhana kaba sngewtynnad shaphang kine. U Puden u long uwei na ki bakhraw batri ha Rome ; dei une uba la ioh kem ia u Karaktikos (Caractecus) u syiem ka ri Bilat bashathie, u la wan ialam dalade hi ia une u koidi badonburom sha Rome, u da ring lang ia u Linos bad ka Ruphina ki khun uta u syiem. Ha lynti u Puden u iapmat noh bad ka Ruphina bad ynda poi ha Rome u Patsha Claudius u la shah sngewbha ba kin kyntiew kurim ha ka burom. Namar ka jinglehsbun uta u patsha, ka Ruphina ka la shim kyrteng noh ha lade da ka kyrteng Klaudia kum ka burom ia u patsha. Ki iashong iasah ha ka iing u Puden ha Rome bad ki ong ba dang lah ban kdew haduh mynta ia ka jaka ba ki shong ha u lum Biminal. Kane ka iing ka long kaba donbor shibun hapdeng u paitbah khristan ha Rome, la ong ba la thaw kamra kyrpang kaba iasoh bad ka iing jong ki na ka bynta ban pdiang Balang bad pynbaptis ia kiba dang rung thymmai. Ynda la iap u Puden bad ka Klaudia, ki khun kynthei jong ki Ka Pudensiana bad ka Prekstdes ki mih bteng ia ka kam ba la buh kti da ki kmie ki kpa jong ki. Shaphang u Linos u kni jong ki, ka khanatang barim ka iathuh

ba u Paul bad u Petros shwa ba km shah pyniap ha Rome, ki la thung ia u ban long u Bishop uba nyngkong jong ka Rome. Kumne ngi iohi ruh ba ka iing syiem barim ka ri Bilat ka don bynta ha ka Balang naduh kita ki por. Kumno ka Balang ha Rome ka nang san, u paitbah u la bun kyrhai hynrei kim pat don la ka iingmane ban iaseng. Ha ka lynnong kaba khadhynriew ka Shithi sha Rome, ka paw kumba don lai ne saw tylli ki iing jong kiba kham riewspah ha Rome ba ki Khristan ki ju pynlong ki jingiaseng. Pyrkhat ia kita ki khristan kiba nyngkong kumno ki ia im lang kawei ha man ki jaka ne shnong, ym don jingiapher hapdeng jong ki. Kiba rit bad ki mraw ki ioh pynhiar mynsiem kylluid war na kaba ki ju im syngit mynshwa, ki kynthei ba ju shah khniot ki ioh ban ieng ha la ki kjat jong ki kyndon ka Balang

2. **Ka Rukom ka Jingim Khristan.**—Ka bor kaba thymmai jong ka Pentecost ka la paw ruh ha ka jingim babha jong ki khristan kat ban ring ia shibun ki briew sha U Jisu Khrist ba kumta la ong, 'U Trai ruh U la nang pyniasoh ha la ka sngi ia kita kiba la lait im.' (Ki Kam 2. 47) Tang ha ka sngi Pentecost hi la pyniasoh sha ka Balang kumba lai hajar ki mynsiem bad ym slem ha ki Kam. 4. 4 la ong ba, 'Ka jingkhein ia ki rangbah ka la long kumba san hajar' Kane ka long ka jingkhein kaba khadduh, kaba bud nangta ka long kaba ym lah khein ha kata ka por ia ka jingtuid paitbah sha ka Balang U Jisu Khrist. Nalor kane ka jingroi, kawei pat kaba sngewtynnad ka long ba la teh lang ia ki baroh ha kine ki ktien, ki la iaineh skhem ha *ka jinghikai ki Apostol* bad *ha jingiasyllok* bad ha *kaba kdiak kpu* bad *ki jingduwai* de.' (Ki Kam 2. 42).

Halor kine ki kyntieu kiba sngewtynnad ngin pyrshang ban pyrkhat khia katno ka jingim Khristan ka ieng halor jong ki kumba ka paw ha kito kiba ha Jerusalem bad shabar na ka ruh. Haba ong—*Ka jinghikai ki Apostol*, kam mut ba ki don ka ktien U Blei kumba ngi don mynta namar ym pat don jingthoh Khristan ei ei ruh ha kata ka por Ki Apostol ki iathuhkhana, shaphang U Jisu kumba ki iohi ia U markhmat, ki da pynshong nongrim halor ki jingthoh ka Testament Barim kum ki jingiathuhlypa kiba kren shaphang jong U. Ki iathuh pateng ruh ia kiei kiei ba U Jisu U kren kum ki jinghikai ia u paitbah, ki da iathuh ruh ia ki kambah ba U Ieh ha la ka jong ka jong. Ki paitbah ki iabeh ban iohsngew bad haduh katno ki ktien ki im hapoh jong ki da U Mynsiem Bakhuid ha ka jingtrei badonbor jong U. Ki ieit ruh ia *ka jingiasyllok* hapdeng parabangeit. U Blei hi U la thaw ia ngi ki briew u jingthaw uba im ha ka jingiadei bad kiwei. Ka long kumta ha ka liang ka jingim niam ruh ba um ju lah ban san marwei. Kane ka jingim ka jingiasyllok ruh kam dei tang ka jingteh ha ka jingiadei parabriew, ka don kajuh ka jingtrei U Mynsiem kaba bat lang ia ki baroh. Ki

Ki briew ki ieit ia ka jingiashem lang parabangeit ban iasyllok khamtam ha ki jingshem mynsiem jong ki ; kane ka iaid na ki iing sha ki iing bad ha ki jingiaseng ruh. Kumba ka long ha kata ka por, dei kane hi kajuh ka rukom im lang khamtam ha ki jingiaseng kaba long ka bor ban pynkhlain ia ka Balang kum ka kynhun bad ia ki Khristan marwei marwei. Kawei pat ka rukom im ba la iathuh ka long ha kaba *kdiah kpu* Kane ka long ka jingbteng ia ka rukom im ki Jiw ha kaba iabam lang kaba long ka dak jong ka jingiaieit paralok. Kane ruh kaba la pynkhih dem bad ka bor U Mynsiem Bakhuid ka nang donbor bad la iathuh (Dk 46) ba ki ialeit na ka iing sha ka iing ban iabam lang da ka jingkmen. Ha la ka jinglui ba kim pat da pyrkhat eh kumno ban sumar ia ka jingkhawai U Trai, kata ka Jingkhawai iaieit (Agape) ka la kyntur haduh ban pynkulmar ia ka jingkhawai U Trai ba u Paul u dei ban pynbeit ha ka Shithi kaba nyngkong sha ki Korinth. Sa kawei kaba kham donkam ba la iathuh shaphang ka rukom im ki khristan ka long *ka jingduwai*. Nalor ki jingiasyllok hapdeng parabangeit, ki ieit ruh ban im ha ki jingiasyllok bad U Blei da ki jingduwai. Ka long kumba ngi ju rwai ia kato ka jingrwai ribaibai ha ka jingteh ka jingiaieit ki jingduwai ruh ki im shitrhem da ka bor jong U Mynsiem. Nalor kine, don sa kawei ka ka rukom im ba la iathuh (Ki Kam 2. 44 & 45) : kata ka long *ka jingialeh ang ka jingdon*. Kane kam da dei ka jinghikai kaba teh ia ka jingim Khristan kum kiba la kren sha khmat, ka mih na ki jingjia jong kata ka por. Ym dei ba ka jinghikai Communist ka don ha ka niam Khristan ne kumba la mih ka jinghikai kulmar hapoh ka Balang mynshwa. Ki la don ki jingjia ha kata ka por kiba la pynpoi ia kiba katto katne ki Khristan ba lada kiba kham don kim leh ei ei hapoh ka Balang, kan poi shisha shaduh ka jingiap thngan . Ka long ka bym lah da lei lei ba ka mynsiem Khristan kan shong myllen kum ha kita ki jingjia. Ka Balang ka shim ba kane ka long ka kamram jong ka kat haduh ba ka pynmih ia ki Tymmenbasan bad la sam ia ki jingiarap, "kat ha kiba donkam." Ka jingialeh lang ka long ia kiei kiei ba kiba riewspah ki pynkyntang bad ai na ka bynta kane ka jingdonkam jong ka iap ka im. Ngi lah ban ngeit ba ka jingdon kiba duk ha ka Balang ka long kaba na U Blei hi, namar naduh ka por ki Israel la kren ia kane bad kan long ka jingtynjuh aiu ka Balang kan leh na ka bynta jong ki Dei ha kane hi ka jingthmu jong U Blei ba U Trai jong ngi U ong, 'ha kaba phi la leh ia ka ha uwei uba rit tam na kine ki para jong Nga, phi la leh kein ha Nga.' (Math 25. 40).

3. **Ki jingjia kiba Nyngkong**—Kumba ka Balang hi ka sdang, kumta ruh ki mih ki jingjia kiba nyngkong hapdeng ki Khristan bad kine ki don ka ktien kaba khia ban kren ha ngi haduh kine ki sngi. Hapdeng shibun, ngin shim tang kine harum bad pyrkhat lyngkot halor kawei kawei na ki.

(1) **Ka Jingialap Khristan kaba Nyngkong**—Ha kata ka Sngi Pentecost mynba U Mynsiem Bakhuid U la hiar kynsan halor ki Khristan kiba nyngkong ha Jerusalem, ki briew ki lyngngoh bad khamtam eh haba ki wan na jngai ki iohsngew ba la kren ha ki ktien bapher bapher jong ki. Ka long ka dak ba ka Gospel kan phriang sha ki briew ha ki thyllied baroh ha ka pyrthei. Kita pat kiba iohsngew, ki tharai ba ki briew ki buaid. Hangta hi la pynkhih buk ia u Petros ban ieng joit khlem sheptieng ban ialap nyngkong ha uta u paitbah ban pyni ba kane baroh ka long na U Jisu ia Uba la lah iathuhlypa ha ka jingthoh bakhuid jong ki Jiw U shim nongrim halor lai tylli ki jingkren (text) : (a) Joel 2.28 & 29—Hangne la iathuh lypa ia kata ba ki iohi ha kata ka Sngi Pentecost ba U Blei U la theh buk na U Mynsiem halor jong ki ba ki tymmen kin phohsniew ia ki jingphohsniew bad ki samla kin iohi ia ki jingithuhpaw bad ia kita baroh kiba khot kyrpad ia ka kyrteng U Trai yn pynim (b) Salm 16 8-10—Hangne pat la iathuhlypa ba ia U Jisu yn pynmih pat na ki baiap, kaba long ka jingngeit ha ki Jiw ba ka kren shaphang u Messaiah (k) Salm 110 1—Kane ka kren shaphang ka jingkyntiew ia U Jisu sha bneng ba U shong sha ka kti kamon jong ka bor. U pynkut da kaba khot ia ki nongsngap ban kylla kaba mut bad yn pynbaptis ia ki ba ki ruh kin ioh pdiang ia U Mynsiem Bakhuid kumba ki iohi ha ki Khristan ha kata ka sngi

(2) **Ki Tymmenbasan kiba Nyngkong**—Kumba la ong sha khmat ka jingmih banyngkong jong ka kyrdan Tymmenbasan ha ka Balang ka long na ka daw ka jingbym biang ha kaba sam ia ki jingai ha kiba duk ha ka Balang. Ki Apostol ki shem ba kim dei ban sahkut ha kane ka kam ha khmat ka jingdawa kaba khraw ia ka jingialap ia ka Gospel Ki la kyntu ia ki khristan ha ka Balang ba kin jied hynniew ngut ki rangbah sha kane ka kam, ki da ialam ba kin jied ia ki briew kiba don ka nam kaba bha, kiba dap da U Mynsiem bad ka jingstad (Ki Kam 6 3). Ka Balang ka la jied ia kita ki rangbah baroh hynniew ngut kumba la ai ia ki kyrteng jong ki Katba ka paw na ki kyrteng, hynriew ngut na kine ki dei ki Jiw Greek : ki Jiw kiba la kha ne im shabar ka ri Kanaan hapdeng kiba kren ia ka ktien Greek (Hellenist) bad ki bym nang ia la ka ktien Hebru. Uwei na kine uba kyrteng u Nicolas na Antiok u dei u Jentil uba kylla niam kum u Jiw mynshwa. Ia kine la pynkyntang sha ka kam da ka jingduwai bad kaba buh ia ki kti jong ki Apostol halor jong ki·

(3) **U Martyr uba Nyngkong**—Ka ktien, 'martyr' ka mut u sakhi. U Stephan uwei na kita ki Tymmenbasan u la mih ban ialap ia U Jisu Khrist bad ia ka jingpynim jong U. U Mynsiem Bakhuid U la pynpaw ia kiei kiei kiba maian ha une u briew bad um shym tyngkai ei ei ruh khlem da kren shlur, ai kan long katba ka long. Katba lah ban kem ia ki mat ka jing-

ialap jong u kumba ngi iohi ha ka lynnong kaba hynniew ka long kumne—U ong bá ka Gospel kam dei tang ia ki Jiw hynrei ki Jentil ruh ki lah ban mane kumjuh ia U Blei. Ym dei tang da ka hukum u Moses ba lah ban wan sha U Blei, u Abraham bad ki kpa tymmen ki Jiw ki la ju mane ia Blei shwa ba u Moses un ai ia ki hukum. Ym dei tang ha ka templ ban mane ia U Blei, ki kpa tymmen jong ki ki la ju mane ia U Blei shwa ban thaw ia ka templ Kumba ki kpa jong ki ki pyniap ia ki nongiathuh-lypa, kumta kane ka raibi ka don ha ki ruh ban pynshitom bad pyniap ia ki briew ki jong U Blei. Baroh ki long ki jingshisha kiba shong nia ba ki Jiw kim lah ban pynkhih, ka ding ka la shu meh kynsan tang ban pyniap noh : kumta une u la ioh ia ka nam bad ka burom ban long u Martyr uba nyngkong jong U Jisu Khrist. Dei na une ba ka ktien, 'martyr' ka da shon haduh hadien habud ia kito baroh kiba la shah iap namar ka jingphla ia U Jisu Khrist

(4) **U Jentil uba Nyngkong ban long Khristan**—Naduh kata ka por baroh ki Khristan dei tang ki Jiw bad na kito kiba la kylla niam. U Jiw um lah ban pyrkhat kumno u Jentil un lah ban long Khristan ba U Blei un pynim ia u Ha ka Lynnong kaba shiphew jong ki Kam Ki Apostol la iathuh kumno ba u angel U Blei u la leit paw ha u Kornilios u rangbah shispah ka Sorkar Rome ba u da hukum ba un phah briew sha Joppa ban leit khot ia u Simon Petros uba shongbasa ha ka iing u Simon u nongshna snieh La iathuh ba u Petros ruh u la ioh ka jingithuh paw ba u khiew uba heh u wan hiar ha khmat jong u ha uba la don ka doh jong ki laiphew jait ki mrad saw kjat, ki kynja ba par bad ki sim Ia u Petros ruh ka hukum ka long ba un bam hynrei u Petros kum u Jiw u la sngew eh namar ki Jiw ki don ka jingniew tang kino ki mrad kiba khuid bad kino ki bym khuid Um pat sngewthuh ba ha ka Balang baroh ki jait bynriew ka pyrthei kin ialang Katba u Petros u dang pyrkhat lyngngoh kane ka mut aiu, ki briew jong u Kornilios ki la poi ban khot ia u. Ynda u la poi ha u Kornilios bad pynshai ha u shaphang ka jingngeit ha U Jisu Khrist, u ruh u la ngeit, u Mynsiem Bakhuid u la hiar halor kita baroh kiba iohsngew bad la pynbaptis ia ki. Kane ka jingjia ka long ka jingplie ia ka khyrdop ba ki Jentil kin ioh ban rung sha ka Balang. Katba lah ban khein kane ka jingjia ka long ha ka snem A. D. 44.

(5) **Ka kyrteng Khristan Nyngkong eh**—Ia kane ka kyrteng la ai nyngkong eh ia kata ka kynhun ha Antiok-Syria. Ha shwa kane la ju khot ia ki Khristan da ki kyrteng kum kine : ki synran, ki parahangeit ; ki briew ka lynti, ki nong Nasareth. Ka ktien 'Khristan' ka mut ki briew u syiem (king's folk) namar ka ktien 'Khrist' ka mut u syiem. Ha kaba sdang ka kyrteng 'Khristan' ka long ka kyrteng sin, katba mynta pat ka long ka kyrteng kaba don burom eh ha ngi kiba ngeit ha U Jisu Khrist. La ong ba dei tat ynda kita kiba la ngeit ha Antiok ki la iasong

lang baroh shisnem ba la ithuh ia ki kum ka kynhun ban ai ia kane ka kyrteng Ka rukom im kaba paw ha ki Khristan naduh kaba sdang ka long ba ki ju iaseng lang, ka long kumta haduh mynta bad la ju ithuh ia ki ba ki dei ki khristan namar ba ki ju leit ban mane ia U Blei ha ki jingiaseng lang.

(6) **Ka durbar Balang kaba Nyngkong** —Kano ka durbar ka la long ha Jerusalem ha ki snem A.D. 48 ne 49. Khnang ban kham shai ngin pynbynta ia kata ka durbar kumne :—

(a) *Ka daw.* U Paul bad u Barnabas ki la ialap shlur ia ka Gospel hapdeng ki Jentil ha Antiok-Syria bad kylleng ki shuong ba ki leit ialap. Don ki Khristan Jiw na ka kynhun Pharisi na Jerusalem kiba la leit poi shaduh Antiok bad ki dawa ba dei ban da ot sher ia ki Jentil shwa ban pdiang ia ki ha ka Balang U Paul bad u Barnabas kim ailad ia kata, kumta la mih ka jingiassaid bad ka jingiapyneh kaba jur ha Antiok Ki para-bangeit ha Antiok ki la pynbor ba kin leit hi sha Jerusalem ban da iasngewthuh lang bad ki nongialam ka Balang kmie hangto Kumta ki la leit, ki da iaid lyngba ia ka Phoiniki bad Samaria.

(b) *Ka jingiakren.* Ynda u Paul bad u Barnabas ki la poi ha Jerusalem ki la iathuh ia ki jingjia bad iasyllok ruh bad ki rangbah ka Balang Ha ka jingialang ka durbar, u Petros u la ialam ia ka jingiakren da kaba pynkynmaw ia ka jingjia kaba mynshwa ha ka jingkylla kaba mut u Kornilios. U Paul bad u Barnabas ruh ki la iathuh ia bun ki jingjia kiba phylla ha ka jingtrei jong ki hapdeng ki Jentil. Baroh ki ia sngap jar da kaba pyrkhat angew kyntang ia ki kyntien baroh kiba mih na ki nongkren baroh laingut Ym shym don jingiasaid ei ei hapoh ka durbar, baroh ka long ka jingpyrkhat sumar, kumno yn leh ha khmat kiei kiei ba U Blei U la pynpaw U Jakob u para U Trai u la ialam da kaba buh ki jingtyrwa ban ym ban ia ki hukum u Moses halor ki Jentil hynrei ban thoh ka Shithi kumno ki dei ban kiar noh na ka rukom im ki Jentil ba ki la ju im mynshwa. Ki la ia mynjur lang baroh ia ki jingtyrwa u Jakob bad kine ki long ki jingrai

(k) *Ka jingrai.* Ban thoh ka shithi sha Antiok bad sha kiwei ki Balang ha Syria bad Kilikia thik kumba la ialam da u Jakob. La rai ruh ban da phah da u Judas Barsabas bad u Silas ki nongmihkhmat ka Balang Jerusalem ban rah ia ka shithi bad ban da pynshai de khnang ba kan long kaba kham skhem ia u Paul u Barnabas ha ka jingtrei jong ki. Khnang ban kham pyniadei ia ki Jentil bad ki Jiw ha ka jingiadon lang ha ka Balang la khang ba kin kiar na kine saw tylli kiei kiei ba la ju pyndonkam ha ka jingmane bieithaw ki Jentil hynrei kiba ijli eh ha ki Jiw—na kiei kiei ba la kmia ha ki bieithaw na ka anam na kiei kiei ba la khyrwait bad na kaba klim. Kaba

donkam ia ki Jentil ka long ka jingkhuid ha ka imlang sahlang ha ka jingiadei ha ka Balang namar ki Jiw kim lah shah ia kine.

4. **Ka Jingtynjuh bameh ding**—Naduh ki sngi ka jingiap u Stephan bad u Jakob u Apostol, ka la don ka jingpynjynjar kaba khraw ia ki Khristan na ka liang ki nongsynshar jong ki Jiw. Kane ka ding ka la nang pur kylleng bad haba ki nongsynshar ka hima Rome ki la sngewthuh pleng ba ka Niam Khristan kam don jingiasoh ei ei bad ka Niam Jiw ia kaba la ju shah jem, ka ding ka la klang buk ha ka por u patsha Nero ka hima Rome. Ha ka snem A.D. 64 ka la jia ka jingpluh kaba shyrkhei ha ka nongbah Rom haduh ba la jan lut ia ka shnong baroh kawei. Marbud ia kane, ka her kylleng ka jingtharai sniew ba dei u Nero hi uba la phah thang khnang ba un loh tei pat ia ka ha la ka kyrteng Don shibun ki daw kiba la pynlong ia ki briew ban pyrkhat kumta, namar ka la paw lypa kumta ha kiwei ki jingtei ba u la tei. Khnang ban lait na kata ka jingkynnoh, u Nero u la shem ka lad da kaba tynrong ia kane ka pop halor ki Khristan namar ba ki ialap ba U Blei Un thang ia ka pyrthei da ka ding, bad nangta yn sa pynpaw ia ki bneng kiba thymmai bad ka khyndew kaba thymmai. U tip ba kata ka long kaba suk ban ialam ia u paitbah namar ka la don lypa ka jingkyan kaba jur pyrshah ia ki Khristan namar ba kim treh shuh ban iasnohkti lang ha ki kam sngewbha thala ha shnong ba thaw, kim iadon kti ei ei shuh ha ki kam mane bleithaw bad khamtam eh kim pyndem ban mane ia u patsha kaba long ka jingteh paitbah ia baroh kylleng ka hima Rome balar lait noh ia ki Jiw ba la shah kyrpang naduh mynshuwa. Tang mar ia pynher ia ka jingpynbudnam ba dei ki Khristan kiba la thang ia ka shnong Rome, u paitbah ba kulmar ki pyrta ia kine ki ktien, 'Ki khristan sha ki sing'.

Kaba bud nangta ka long ki jingpyniap ba shyrkhei bun rukom : don ia kiba la sop da ki snieh mrad bad bret ha ki ksew ba kin patar lyngkhot lyngkhai ia ka doh jong ki ; ia kiwei pat la teh pynskhem ha ki diengphna ba la sop rben ban mehding kum ki dongmusa ha ka kper u Nero, don ia kiba la bret ha ki sing, don ia kiba la ot da ka kurat bad kiwei kiwei ki rukom kiba lah ban pynshyrkhei ia kiwei ban shah. U Tacitus u nongthoh history na Rome u iathuh ia kum kine ki jingpyniap ba shyrkhei kiba la jia ha kawei ka sngi ha u bnai August ha ka snem A. D. 64 hangta ha ka phyllaw u Nero ha kaba ka iong ka Vatican jong ka Balang Roman Catholic mynta Ki rangbah khristan kim nud iathuhkhana ei ei, kumta ha kito hi ki por ym don jingtip ei ei na ka liang ka Balang. U Nero u la iap ha ka snem A D. 68, ka jingpynjot ia ki khristan ka iaid haduh ka jingiap jong u ; ka khanatang ka iathuh ba dei ha kine ki snem ia u Paul la pyniap da kaba khrai khlieh bad ia u Petros da kaba sahnarphna da khongpong. Ryngkat bad kane ka jingpynjot

bashyrkhei la ai lad ia ki khristan ban lait da kaba kylli la ki la kin kohnguh ne em ban ai jingknia ainguh ha ka dur jong u Patsha Rome bad ban tim noh ia U Jisu Khrist. U Taojtus u iathuh ba ha kane ka jingailad, bun bah ki la kloi ban shah iap ban ia ka ban kren bein blei ia U Khrist U Patsha Nero u la pynbna ha ka hima ba ka niam Khristan ka long kaba la khang (religio illicita), kumta ban long Khristan ka long kaba pynkhein ia ka ain. Kane ka la neh bun snem hadien, tang ba don ki por kiba ka jem kat kum ka jinglong ki patsha bad ka kut haduh ka snem A D. 313 ha ka jinglong Khristan u patsha Constantine na kata ka jingphohsniew ba u iohi ia ka dur ka dienggphna kaba heh ha suin bneng ryngkat bad ka jingthoh, 'Da kane men jop.' Kumta ka Balang ka la iaid lyngba ia kata ka ding bashyrkhei haduh kumba arspah snem shiteng kat kum ka lynter jong ka por.

Ha ki snem kiba kham hadien ha ka por u patsha Trojen (AD 98-117) la iah ban ioh jingtip kham shai na ki nongthoh history shaphang kata ka ding ka jingpynshitom kaba dang jaid ker shi ter. Une u Ignatius u Bishop ka Antiok la ialam da ki shipnew ngut ki shipai sha Rome lyngba ka Asia Minor ban bret ia u ha ki mrad khlaw ba kin tar lyngkhot ia u Don ki khristan kiba ia synran ia u na kawei ka jaka sha kawei pat, don pat kiba shu wan iashem ia u ha ki jaka ba u dei ban sah miet, don kiwei pat ruh kiba wan peit da ka jingsngew phylla ia ka jingshad kmen jong u lem bad ki jingrwai ba un ioh ban shah iap kum u Martyr. Nalor kane, ha lynti u la thoh haduh hynniew tylli ki shithi bad ha kita ruh kata ka jingkmen ka paw ha ka jingshlei jong ka. U ong ba un pynkynroi ia ki sing ba kin pyniap ia u namar ia u kew jong U Blei dei ban tylliat da ki bniat jong ki. U ong ruh ba da ki bniat jong ki sing un nang kham ioh ban mad ia U Jisu Khrist namar uta uba hajan ka waitiam u don hajan ia U Blei. Hapdeng kine ki shithi. kawei u la thoh sha u Policarp u Bishop ka Smyrna , u la thoh ban pynshitur ia u ba un ieng khlain kum u rnieng ba ia shah tongon bunsien. Hadien sawphew snem, u Policarp ruh u la iaid lyngba ia ka lynti jong u Ignatius ban iap donburom kum u martyr. Une u Policarp u dei u synran jong u Ioannis u Apostol U la shah iap ynda u la tymmen bha haduh palat ia ka phraphew ar snem bad ka dei namarkata ka por ka jingieh niam kaba man ka snem ban burom ia u patsha La ong ba hamar ka jingkhynwin u paitbah uba peitkai ia ka jingshahiap une u radbah la iohsngew ia ka jingsawa kaba ong, 'Long shlur Policarp bad iehkai ia u briew'. Ym tip nangne ka mih kata ka jingpyrta, don kiba pyrkhat ba ka mih napdeng ki Khristan kiba ieng lang hapdeng u paitbah, don pat kiba ngeit ba ka long ka jingsawa kaba na bneng U Governor uba shimti ban pyniap ia u, u la khroh ia u ba un engewlem ia la u niuhiah ; u da kulat skhem ba un pyllait ia u tangba un smai ban mane ia u patsha bad tim noh ia U

Khrist kat ka hukum u patsha. Ka jubab kaba sah jingkynmaw ba u ai ka long kumne, 'phraphew snem nga la shakri ia U bad Um ju leh bakla ia nga, kumno nga lah ban krenbein blei mynta ia U, U Sylem jong nga uba la pynim ia nga'. Ym lah ban iathuh lut baroh shaphang kata ka kynhun shipai ba donburom jong ki martyr Ki jingkhroh ne ki jingpynsheptieng kim lah ban pynkhih ia ka jingskhem jong ki ha la U Kynrad, haduh kaba kut, 'ki la jop ma ki namar kata ka snam jong Uta U khun Langbrot bad namar kata ka ktien ka jingphla jong ki, te kim shym la ieit ia ka jingim jong ki jin haduh ka jingiap' (Jing. pynpaw 12 11) U Ioannis u la ioh lypa ia kine ki ktien ka jingjop jong ki bangeit, ki nongshah iap ki la jop ia ki nongpyniap, ka 'snam jong ki martyr ka long u symbai jong ka Balang', eng u Tertullian uwei na ki kpa ka Balang hadien ki Apostol. Ka jingpynshitom kaba khadduh khadwai ka la long ha ka snem A D 311 bad kut artat ha u Constantine u patsha Khristan uba nyngkong

LYNNONG XI.

KI JINGHIKAI TYNRAI KA JINGNGEIT KHRISTAN KIBA DON HA KA BAIBL.

Mynnor ba dang bha pyrthei ka rep ka riang sha ki thain ri War haba ngi poi iaid ha ki brisoh ba la saw hain myntiang, ki trai bri kim ju shah ba ngin iaid lyngba khlem da kheit soh bam. Da kata ka mynsiem kaba shum, ki ngeit ba ka brisoh jong ki kan nang sei soh kham bha shuh shuh Mynta ruh haba ngi la iaid lyngba katne ia kane ka brisoh ki mynsiem jong ngi kaba long ka Ktien U Blei, ngi dei ban kheit bad bam ia ki soh jong ka ba la phe kyrhai na ka bynta jong ngi. Hangne ngin buh ha khmat ia ki jinghikai tynrai ka Ktien U Blei khmatam na ka Testament Bathymmai, da kaba kyamaw khla ruh ba ka jingngeit jong ngi ha ki ka ialam ia ngi ha ka lynti kaba shisha sha ka jingpynim U Blei kaba da U Jisu Khrist U Nongpynim jong ngi. Ha baroh ki Balang Khristan ka don kane ka jingsngew ba donkam ban kdew katto katne na kine kumba ngi ruh ngi la ioh lyngkhot lyngkhot ha i kotrit, 'U Nongialam' ba ngi ju pynspel ha ki Skul Pynpaw.

1. **Shaphang U Blei**—Haba ngi pyrkhat shaphang U Blei, kawei kaba ngi dei ban sngewthuh ia lade ka long ba ngin lah ban tip lut shaphang jong U Ka long ka jingshisha ba la kren, 'Me lah ma me da kaba wad ban shem ia U Blei? Me lah ban shem ia U Badonbor baroh haduh kaba janai? Ka jrong kat ka bneng me lah aiu ma me? Kham jylliew ban ia ka jaka khong, riewiap; me lah ban tip aiu ma me?' (Job 11. 7 & 8). Bud sa ki ktien u Paul kiba ong, 'Ah ka jingjylliew bah ka jingkynrei spah ka jingstad bad ka jingtip U Blei. Ah katno ba kita ki jingkut bishar jong U ki long ki bym lah iit shuh bad ba kita ki lynti jong U ki bym lah bud shuh," (Rome 11. 33). Ka

jingmut ha kine ki ktien kam long ba ym lah ban tip sha phang U Blei hynrei ba ym lah ban tip lut shaphang jong U. Ngi tip tang katto katne,' tang katba U ibit ba ngi ruh ngi lah ban pdiang na ka jingpynpaw ba ngi ioh ha ka Ktien U Blei. U Jisu Khrist U la wan sha ka pyrthei kum u briew, "Uba long ka dur U Blei U bym lah iohi", U ong ha ngi, 'Ma nga bad Uta u Kpa ngi ia long shitylli,' bad, 'jar uba la iohi ia nga, u la iohi ia Uta U Kpa ' Hapoh ki pud kum u briew, U pynithuh ia U Blei ha ngi ki briew, kumta ba ha ngi kum ki briew, 'U Blei U long kum U Jisu'. 'Hapoh ka jingkah syrngiew jong kine ki ktien, ngi pyrkhat da ka jingsngewrit bad ka jingsngewburom shaphang U Blei, ngin sngewhun ruh tang katba U ibit ban pynithuh ialade ha ngi 'Kita kiei kiei ruh kiba rieh ki dei ki jong U Trai Uba U Blei jong ngi , hynrei kita kiei kiei ruh ia kiba la pynpaw ki dei ki jong ngi bad jong ki khun jong ngi ha la karta.' (Deut. 29 : 29).

Ka dawa ha ki kot Theology ban sngewthuh shaphang U Blei kat kumba ka Baibl ka iathuh, la katta ruh ngin pyrshang hangne tang kat ban shu tip ia ki khmat jong ki. Ka Baibl ka iathuh ba U Blei U long *Uba na bymjukut*. Ka ktien, 'bymjukut' ka mut ba U Blei Um don jingsdang Um don jingkut ; U long hi bad na lade hi. Lada ngi pynshongnia bha ha lade, ka long kaba eh ia ngi ban ngeit ba kat Uta ba ngi khot U Blei Un ym long Uba long nalade hi, ka jingpynshongnia hi ka pynskhem ia ka jingpynpaw ba U Blei U long Uba na bymjukut Ngi shem ruh ba U Blei U long U *Nongthaw* bad U Nongpynlong ia kiei kiei baroh ba u briew u tip. Ka Kitab Jenesis ka ong ba U Blei U la thaw ia ka pyrthei na kaba ym don ei ei, 'Ka pyrthei ka la long kaba khlem dur bad kaba suda'. U Blei hi U long *u tynrai* bad *ka daw* jong ka pyrthei kumba ka long. Haba ngi poi sha ka Testament Bathymmai, la ong ba U Blei U long *U Mynsiem*, kaba mut Uba kynja mynsiem Namar ba U long mynsiem U lah ban ai ialade hangno hangno ba ki briew ki donkam ia U, U long Uba iohi lut ha baroh Ha kane, dei ban pyrkhat sumar ioh ngi ngat ha kawei ka jinghikai kaba ong ba U Blei U long baroh bad baroh ka long U Blei. Namar ba U long U Mynsiem, ngi lah ban ioh ia U Blei hangno hangno Ka jinghikai tynrai ka hikai ruh ha U Blei U long *U Person*. Ka long kaba eh ban buh ia ka ktien, 'person' ha ka ktien Khasi, ka lah ruh ban nang pynbakla. U person U long uba im, uba pyrkhat, uba sngew, uba mon bad uba lah ruh ban iasyllok. U Blei Um long tang kum ka bor kaba khlaiñ kaba paw ha ka pyrthei hynrei u Person uba don ia kine ba la ong. U la thaw ia u briew ruh kum u person hynrei U Blei U long halor ia kata. U Jisu Khrist U hikai ruh ba U Blei U long *U Kpa*. Ha ka jingmaian ba kynjablei, U long U Kpa jong U Jisu Khrist U Khun jong U U Khun U Blei U la wan sha ka pyrthei ban pynioh ia kane ka jinglong khun ha ngi ruh, kumta la ong, 'Kat kiba la pdiang ia U, ha kito U la ai bor ban long ki khun

U Blei, kata kiba la ngeit ha ka kyrteng jong U.' (Ioan. 1 : 12) Haba U Jisu Khrist U wan sha ka pyrthei ban seng ia ka Hima U Blei, Um ju ong mynno mynno ba ka long ka hima jong u Syiem hynrei ka hima jong U Kpa, 'U Kpa U sngewbha eh ban ai ha phi la kata ka hima' (Louk. 12 : 32).

Nangta ngi shem kyrhai ki jingiadei (Attributes) ki jong U Blei ba la kren ha ka Baibl. Khlem da pynshitom shibun ha ki jingpyrkhat kiba bniah jong ka Theology shaphang kine, ngin shim katto katne ban pyrkhat kum ki nuksa kiba shah khmat. Ngi kren shaphang *ka jinghkuid* jong U Blei ; katba ka jingpyrkhat jong u briew ka nang san la pyndei ia ka jinghkuid U Blei bad ka jinglong kaba ha khlieh bad kaba long ka kyrdan jong ka jingbha. Nangta la ju kren ruh shaphang *ka jinglong hok* jong U Blei kaba mut ka jingskhem ba ka jingpyniaidbeit ialade bad ki briew ha ki aim ka jinglong jong U kum U Blei. Ngi nang peit kham sha khmat ha kaba la kren shaphang *ka jingieit* U Blei. La ju pynpaw ia kane naduh ki Israel da ki nongiathuhlypa bad ha ngi ki bangeit da U Khun jong U, U Jisu Khrist Uba ka jingiap jong U ha ka diengphna ka pynpaw lut ia ka tynrai jong ka U Blei ruh U long *Uba donbor lut* kumta ba ha U kiei kiei baroh ki kut.

2 **Shaphang U Jisu Khrist**—U Jisu Khrist U la wan sha ka pyrthei kum u briew hapdeng ki briew, pynban ka jingpaw jong U ha ka pyrthei ka ialam ia ki briew ban don ka jingngeit ha U. Ia ka jingngeit Khristan shaphang U Jisu la tei halor saw tylli ki jingpynpaw kum ki mawdong bad kita ki long kine :—

(1) *U hikai ia U paitbah.* Kat shaba U leit, u paitbah uba bun ki bud kylleng ban iohsngew ia ki jinghikai jong U Jisu. U hikai shaphang U Blei bad kumno ki briew ki lah ban pyniadei bad U, U hikai shaphang ka jingim babha kaba kat kum ka jingthmu jong U Blei halor jong ngi ki briew bad ba kata hi ka long ka jingbeit ia ka jingim ha ka pyrthei. Ki jinghikai jong U kim dei tang ia ki Khristan hynrei bun ki riewpyrkhat napdeng ki bymngeit ki ithuh ia U kum U Nonghikai Uba Khraw. Pyrkhat ia ka jingiathuhkhana halor u lum, haduh katno ka ngam ha ki tynrai jong ka jinglongbriew bad nangta hi ban pynmih ia ki jingbha kiba shisha. Ka rukom hikai ba U kham pyndonkam ka long da ki pharshi ha ki jingthmu ba U pynpaw ha Math 13 : 10-16. Kawei ka jingdonbor ha ki jinghikai jong U ka long ba U hi U im ialade kumba U hikai ia kiwei.

(2) *U trei ia ki kam babha.* Ryngkat bad kaba U hikai ia u paitbah U leh ruh bun ki kam babha na ka bynta ki briew kat kumba ki hi ki donkam. Ki briew kiba pang ki wan sha U bad ki leit phai kiba la koit, kiba matlah ki loh ka jingimat,

kiba dkoh ki iaid, ki paitbah kiba thngan ki ioh bam kyrhai ha kata ka por ba ki donkam ia ka jingbam, wat ia kiba la iap U pynim kat kat kum ka jingthmu ba U idonkam ban leh. Kine ki jingleh ha ki la long ka jingkyrkhu ia ki briew ym tang ha ki jingdonkam jong ka doh hynrei ki la long ka lad ban sei ia ki briew na ki jingsniew jong ki bad ban ialam ia ki sha ka hima jong U Blei ia kaba U la seng ha ka pyrthei

(3) *U la iap ha ka diengphna.* Shaphang ka jingshahiap da ka diengphna, U Jisu U la sngewthuh shai ia ka jingdawa jong ka halor jong U na ka bynta ka jingpynim jong ngi bad ia kane u la kren bunsien ha la ki synran Ka long ka jingsiewspah ia ki mynsiem na ka jingpynrem jong ka pop da ka jingmap ei ka jong U Blei ha ka jingshah iap U Khrist Ia kane, ka Testament Bathymmai ka kren ba ka long ka jingieit bah jong U Blei ia ka pyrthei ban pynioh pat ia ka jingim bymjubut ia ki briew na ka jingiap namar ka pop.

(4) *U la mih pat na ka jinglep.* Lada U Jisu U la kut ha ka diengphna, ka Balang Khristan kan ym don ha ka pyrthei. Yn ym don mano mano na ki Apostol kiba nud ban ialap ei ei shuh shaphang U Jisu Khrist. Dei ka jingmihpat kaba pyni skhem ba ka jingiap ka diengphna ka long ka jingkyrmen ba ki bangeit ha U Khrist kin ioh im Hadien ka jingmihpat, U la pynshisha da kaba U la pynpaw ialade katto katne sien hapoh ki sawphew sngi shwa ba Un kiew sha kaeng.

Halor kine saw tylli ki mawdong ba ka jingngeit Khristan ka ieng ban phla shaphang U Jisu U long Uei Kita hi ki synran kiba la bun marmet ia U haduh kumba iai snem, la ki long ki Jiw kiba bat pyrkhing ei ha ka jingngeit kaba tang Uwei U Blei, pynban kim shym sngew eh khyndiat ruh ban, phla ia kaba ki la ithuh ba U Jisu U long U Blei.

3. **Shaphang U Mynsiem Bakhuid**—Naduh basdang, ngi shem ba la iathuh ba U Mynsiem Bakhuid U don ka bynta ha ka jingpynlong ia ka pyrthei. U pynpaw ruh ba U long ka bor ha kito kiba U la sei ban leh ia kiei kiei kiba khraw ha ka pyrthei kum ki nongbishar, ki syiem bad ki nongiathuhlypa. Kine ki briew ki mih napdeng u paitbah, pynban ki lah ban leh ia kiei kiei kiba phyila da ka bor jong U Mynsiem U Blei Uba trei hapoh jong ki. Ki para ba iaryngkat bad u paitbah paitlang baroh ki ithuh ia kane ka bor bad ki pyndem kumba U Blei U la pynpaw ha ki. U Joel, uwei na ki nongiathuhlypa mynbarim u la iathuhlypa ba ka jingai ia U Mynsiem kan ym sahkut tang ha une bad ha utai hynrei yn theh paitbah halor ka doh baroh (Khmih Joel 2 28, 29 bad Ki Kam 2 16-18). Ka jingai ia U Mynsiem Bakhuid ha ki briew ka long da ka jingthew hynrei ha U Jisu, U Mynsiem U shiei ha U khlem thew la U dei ruh ban iaid hapoh ki pud ka jinglongbriew ba u la wan ban pynithuh ialade U Mynsiem jong U Jisu U long U Mynsiem jong U Blei

hi ; ia kane ka jingngeit bad ka jingmut jong ka ngi ioh ha ka Testament Bathymmai.

U Ioannis u iathuh ha ka Gospel jong u ba shwa ba U Jisu Un sa shah iap, U la kular skhem ban phah ia U Mynsiem ha ki ktien ba U ong, 'ka myntoi ia phi ba nga nga leit noh ; namar lada ngam leit noh Uta U Nongpyntngen Un ym wan ha phi, hynrei haba nga leit noh ngan phah ia U ha phi ;' (Ioan. 16. 7). Ka jingmut jong U Jisu da kine ki ktien bad ha kiwei pat ki jingkren ka long ba Un ym iaisah ha ka pyrthei ha ka dur kum u briew hynrei ha ka dur ba kynja mynsiem da U Mynsiem Bakhuid. Hadien ba U la leit noh na kane ka pyrthei, ki synran ki la ap thik ia kane ka jingkular bad ha ka sngi niam Pentecost ki la ioh pdiang kumba u la kular ia ki Naduh kata hi ka sngi, mynta bad haduh kaba wai ka pyrthei, U Jisu U don ryngkat bad la kiba ngeit kumba U la kular ruh U da ong, 'ha khmih nga long ryngkat bad phi ha la ka sngi haduh kaba wai noh ka pyrthei ' Ym don jingeh ei ei ban sngewthuh ba U don bad ngi namar ngi mad ia U hapoh ha ki mynsiem jong 'ngi bad ngi iasyllok bad u ym kum ka bor hynrei kum u Person. Ki jingshem shaphang U Mynsiem Bakhuid ki ieng halor ka jingshai ba ngi ioh na ka Ktien U Blei bad hangne ba ngi ioh ia ka jingngeit Khristan shaphang U Mynsiem Bakhuid.

4. **Shaphang U Blei-Lai ha Uwei**—Ngi la pyrkhat shakhmat shaphang U Blei kum U Kpa, kum U Khun ha U Jisu Khrist bad kum U Mynsiem Bakhuid, pynban la ong ba kine Lai ki long Uwei Ka long shisha kaba kham shitom ban sngewthuh hynrei ka bha ba ngin ioh ei ei khyndiat shaphang kane ka jinghikai kaba maian. Ia ka jinglong Lai ha Uwei U Blei, ha ka ktien Phareng ki ong, 'Trinity'. Ka Ktien ba la pynlyngkot na ka ktien 'Tri-Unity' jong U Blei kaba mut Lai ha Uwei lane Lai-shitylli. La ka long kaba shitom ban sngewthuh pynban ka dawa ba ngin ngeit ia kaei kaba U Blei hi U la pynithuh ialade ba ngi kum U Kpa, kum U Khun bad kum U Mynsiem Bakhuid. Ka Testament Bathymmai ka pyndei ia ka jinglong Blei ha U Khun bad ha U Mynsiem kumjuh kum ha U Kpa Yn ym da ong ei ei shuh shaphang kane ia kaba la kren sha khmat. Ka Testament Bathymmai ka kren shai ba U Kpa, U Khun bad U Mynsiem Bakhuid, Uwei pa Uwei U don ki jingsadei (attributes) kiba paw kum U Blei, U pynbiang ruh ia ki jingtrei kum U Blei ha la ka jong, pynban ki isadei lang kawei Uwei bad Uwei pat. U Khun U long U Khun jong U Kpa, U Mynsiem U long U Mynsiem jong U Kpa bad jong U Khun Don ki jingkren ha ka Baibl ba la buh lang ia ki kyrteng kum ha ka hakuma shaphang ka jingbaptis (Math 26. 19) bad ha ki ktien ka jingkyrkhu (II Kor. 13. 14 Khmih ruh Heb 9. 14). Kane ka jinghikai hynrei ka mih na ka jingpynpaw U Blei ha ka jingpyniim ia ngi ki briew, ka long ka jingshisha kaba skhem ha ka Ktien U Blei hi.

5. **Shaphang U Briew**—Ka Baibl ka iathuh ba dei U Blei Uba la thaw nyngkong ia u briew. Na ka jingiathuh ha ka Kitab Jenesis, ka paw ba U Blei U la thaw ia kiei kiei baroh ha ka pyrthei na ka bynta ka jingdonkam jong u briew bad ba u briew u long u kynrad halor baroh ha ka pyrthei. La ong ruh ba U Blei U la thaw ia u briew ha ka dur bad ka jingsyriem U Blei bad, 'U la pyrsad ha ki thliew k..mut jong u ia ka jingpyrsad ka jingim'. Ka jingmut kaba don ha kine ki ktien ka long ba u briew u don ka bor ha ka jinglong tynrai jong u da kaba u lah ban iasyllok bad U Blei bad u don ruh ka jingim kaba kyrpang kaba ka jingiap kam lah ban pynkut kaba long ka jingim jong U Blei kaba iaisah bymjukut. Ha u briew don kine ki bynta ka met, ka jingim bad ka mynsiem (I Thess 5. 23) Ngin ym da pynlut por ban sngewthuh bniah shaphang kiei kiei kiba jylliew ha kine kumba ka Theology ka iohi. Haba shim ia ka jingmut kyllum ka long ba *ka doh* lane ka met ka long ka bynta ha u briew da kaba u lah ban pyntreikam ha kiei kiei kiba paw. Kam long kaba sniew kumba U Blei U la thaw ia ka namar U Khun U Blei hi U la phong ia ka dur jong ka bad ka don ka bynta kaba khraw ha ka jingiadei bad U Blei. *Ka jingim* (soul) ka long ka bynta kaba khraw halor kaba don ha u briew, ka don ka jingiasoh bad ka dur U Blei ba la buh ha u bad da kata u lah ban tip ia U Blei bad ban sngewthuh ruh kaei kaba bha bad kaei kaba sniew. U iasyllok bad U Blei da kaba u san ruh ha ka jingsyriem jong U Blei. *Ka mynsiem* (spirit) ka long shabar na ka doh pynban ka long ka bynta kaba ha khlieh ban ialam ia ka met bad ia ka jingim ha ka jingthma U Blei kat kumba U la thaw ia u briew. Ka long ka jingim jong U Blei hi ia kaba U Jisu Khrist U la wan ban pynioh pat ha u briew bad u khot ia ka jingim bymjukut.

Tang katne ba ngi lah ban tip kumno U Blei U la thaw ia u briew, pynban ka Baibl ka ialam ia ngi sha ka jingiadei kiba khraw ba u briew u don bad U Blei. Kawei ka jingshai ba ngi ioh ka long ba u briew u don ka jinglong hapoh jong u kaba un lah ban long u khun U Blei. Kane ka long kawei na ki jingshisha ba ngi ioh ha ka Ktien U Blei bad bunsien khlem da pyrkhat khia ngi sngew kumba ka long kaba suk ban sngewthuh ne ban long khun ha U Blei. Lymda U Blei hi U la pynkhreh haba U thaw ia u briew, u briew un ym don ka lynti ban poi sha kata ka burom. Kawei pat ka jingshai ba ngi ioh ka long ba u briew u don ka jinglaitluid jong ka mon ha u da kaba u lah ban jied hi la un leh ia kaba bha ne ia kaba sniew, un leh ia ka mon U Blei ne un ym leh satia. U Blei U la pynlong ia kata ka mon ha u briew ba ka jingbha ba un ai ha U Blei kan mih nangta kum ki khun na ka jingieit hynrei ym kum ki mraw na ka jingshoptieng, (Rome 8 15). Hangne ngi iohi ia ka dur bashisha jong ka mon ba laitluid ba U Blei U la buh ha u briew. Sa tang kawei ka jingshai kaba iasoh lang bad ki jingshisha ba la long ka

long ba u briew u long u person Ngi la angewthuh sha khmat ia U Blei U long u person, u briew ruh u long u person ha ka dur jong U Blei. Namar ba u long u person u don ka jingangew ba lade, u lah ban kut jingmut ha lade, u lah ban tip shai kaei kaba bha bad kaei kaba aniew la u long khristan ne wat lada um long Kata ka bor jinglong person jong u ka pynlah ia u ban iasyllok bad U Blei bad ban san ha ka dur bad ka jingsyriem jong U Blei haba u pyndonkam bait ia ka. U briew u angewthuh ia ka burom ka jinglong tynrai jong u, U Jisu Khrist U wan sha ka pyrthei ban kdew ja kane bad U iarap ia u ba un poi ha kata ha kyrdan kumba U Blei U la thaw ia u.

6 **Shaphang ka Pop**—Ka Baibl ka iathuh ba ka jingsdang ka history jong ka pop ka long naduh ka jingsdang ka longbriew nanbriew hi Ngi pule ba la iathuh shaphang ka jingbymkohtgüh jong u briew ia U Blei. Haba ngi bud ia ka jingshai jong ka ; ka ialam ba ngin ngam jylliéw ban shem haduh katno ka long ka jinganiew jong ka, ka kyntiew ia ngi sha U Blei ban shem kumno U peit ia ka kum ka thymmei na kaba la kha ia ka pop. U syiem ka jingdum u la pyndum ia ka jingshai jong u briew ba um lah ban iohi haduh katno ka jingkhia ka jinganiew jong ka, dei ha ka jingshai kaba ha U Khun jong U Blei ba lah ban ithuh shai ia ka jingpynsniew jong ka ia u briew U Jisu Khrist Um shym kren ei ei ruh ia ka jingsdang jong ka pop, u iohi shai haduh katno ba ka don ha u briew, haduh katno ka pynsniew ia u bad u kren shai ba u briew u donkam ia ka jingsiewspah na ka pop da ka jingmap ei jong U Blei.

Ngi la pule ba la pynbynta ia ka pop ha ki artylli ki kyrdan ; ka pop tynrai bad ka pop ba leh hi Haba ong ka pop tynrai, kam mut ba ia ka pop ba la leh pyngkong la niew pop halor ka longbriew man briew baroh kawei hynrei ba ka rajbi hjar pateng ka la pynsniew ia ka tynrai jong ka jinglongbriew kaba ring ia u briew ban leh pop. Lymda don da kawei pat ka bor ha u briew, ka jinglongtynrai jong u hi ka noh assut sha ka pop. Dei na ka bynta kane ba ka Baibl ka ong shai ba u briew u donkam ia ka jingpynkha kaba thymmei. Haba ngi la angewthuh kumne, ym don jingah ban angewthuh ba u briew u leh pop da lade hi ha ki bun ki rukom ka la ka jong ka jong. La ong ruh ba, 'ka bainong ka pop ka long ka jingiap.' Ka ktien ba la kren ha u briew uba pyngkong ka long, 'ha kata ka angi ba men ham na u, (dieng adong) da kaba iap men iap shisha.' Kaba kumno kane ka jingiap ? U Adam u dang im alam hadien ba u la bam na u dieng adong. Ka jingiap ba la kren hangne ka long ka jingiap ia ka jingim jong U Blei. U Jisu Khrist u la wan ban pynioh pat ia kata ka jingim ha ka jingim ha ki briew ; U khot ia ka, 'ka jingim nangjukut' bad ia kane ba U ong, 'ngan pynmihpat ia ka, ha ka angi kaba khadduh' (Ioan 6. 54).

7. **Shaphang ka Balang**—Ha ka Testament Bathymmai, ngi shem tang arsien ba U Trai jong ngi U pyndonkam ia ka ktien ba la pynkylla khasi 'Balang'. Baroh ar ki don ka Gospel u Mathaios ; ha 16-18 U ong, 'halor une u mawsiang ngan tei ia ka Balang jong nga,' bad ha 18. 17 u ong, 'te lada um treh ban ngew ia ka Balang.' Don kiba pyrkhat bniah ban kylli ka ktien aiu ba U Jisu U pyndonkam ha ka ktien Aramaic ba la pynkylla sha ka ktien Greek, kaba mut 'balang'. Ka ktien Greek ba ka Balang Khristan mynbarim ka pynkylla na kata ka ktien ba U Trai jong ngi u kren ka long ka ktien 'ekklesia'. To ngin pynhun ba kane ka ktien kaba mut ka Balang kam shym bakla kumba la ialam naduh ba sdang da ki kpa ka Balang Nalor kata, ngin kynmaw ruh ym dei eh tang ka ktien ba la pyndonkam hynrei ka jingmut khamtam eh kaba don ha U Jisu kumno la seng ia ka Balang bad kumno la pynieng ia ka da ki Apostol hadien jong U. U la lum ia ki sawdong hajan jong U, U la hikai, U la ai mynsiem bad U la pynkieng atiar ia ki ban ialap ia ka Gospel. U la buh ia ka nongrim halade hi kum U mawsiang bad U iehnoh ha ki ban pynieng katba U Mynsiem Bakhuid hi un hikai ia ki. Ka Balang ka don ka jinglaitluid ban nang pynbha ia ka jingseng kat kum ka jingdawa ha ka pyrthei bad ki jingkylla jong ka por.

Ngi shem ba la pyndei ia ka ktien, 'Balang' ha ki dur bapher bapher. La pyndei sha ka jingialang ha kawei ka shnong kum ha Jerusalem ne ha Korinth. Don pat kaba la pyndei tang sha ka kynhun Khristan kaba ia mane lang (I Kor 14. 19, 35). Ngi shem ba la pyndei ruh sha ka Balang shityllup ka pyrthei (I Kor. 15. 9 ; Gal. 1. 13). Haba shim ia ka jingmut kaba iar jong kata ka ktien, 'ekklesia', ka mut ia ka kynhun jong kito baroh ba la ai da U Blei ha U Jisu Khrist ba Un pynieng ka Balang kaba khlem da bit tngit ha kata ka sngi bakhraw ha kaba U Jisu Khrist Un wan shaw ia ka kum ka nongleit kurim jong U. (Eph. 5 23, 25, 27, 30. Heb. 12. 28). Kane ka long ka met ba kynja mynsiem U Jisu Khrist.

8 **Shaphang ka Ministry**—Ka ktien, 'Ministry', ka mut ka jingshakri Khnang na ka bynta ka jingbeit yn pyndonkam da kane ka ktien wat la kam dei ka ktien Khasi. Haba ngi ong ka Ministry ka Balang, ka mut ia ka kynhun jong ki nongkit kam baneh ba la ithuh bad ba la aibor ban pyndep ia ki kamrami ba la aiti kum ka jingshakri ban pynbiang ia ka jingialap ia ka Ktien U Blei bad ia ki Sacrament, ka jingsharai ba kynja mynsiem ia ka kynhun langbrot U Khrist bad ka jingpyniaid beit ia ki kam hapoh ka Balang. Khnang ban sngewskhem ia ka bor ka Ministry, ka la don ka jingwad kaba sumar la U Jisu Khrist U la seng ne em ia ka Ministry, ka la don ka jingwad kaba sumar la U Jisu Khrist U la seng ne em ia ka Ministry. Haba bud bniah ban wad ia kane, ngi lah ban ong ba U Trai jong ngi U la pynkhreh ia ki synran jong U ban bteng ia ka

kam hadien ka jingkhlad jong U na ka pyrthei. Ka jingshakri ia ka kynhun ka la don naduh kaba sdang. Ka jingshimti ia ki kamram ka long kat kum ka jingmih ka jingdawa bad U Mynsiem Bakhuid U long ka bor ban kyrshan bad ban ialam.

Ha ka kitab Ki Kam Ki Apostol ngi shem ba ka Ministry ka sdang ha ki ar kyrdan (1) Kito kiba la aiti ialade ban ialap ia ka Gospel kum *ki Apostol* bad (2) Kito kiba la aiti ialade ban trei ia ki kam kiba mih hapoh ka kynhun kum *ki Tymmenbasan*. Hadien pat ngi shem ha ki Shithi U Paul ba don sa *ki Nongiathuhlypa*, ki briew kiba U Mynsiem Bakhuid u la pynmih bad pynbit ia ki ban pynshai ia ka Ktien U Blei ia kaba la thoh hapoh ka jingpyrsad mynsiem jong U hi. Don sa *ki Nonghikai* kiba long kum ki nongbthah ban hikai bad pynbeit ia ka lynti babha ka jingim Khristan. Kane ka long ka jingtrei kaba donkam shibun ha kita ki por mynba bun ki Khristan Jentil kim pat sngewthuh shai ia ka jingim kaba thymmai kum ki Khristan Kumta ter ter ka Ministry ka nang iaid shaphrang ha ka jingbeit bad ka jingryntih ki kyrdan hapoh jong ka. Ka Testament Bathymmai ka hikai shai ba dei U Trai Jisu Uba la sei bad pynbit ia ki briew bad U la ai ia ki na ka bynta ka jingshakri 'tien Blei ha ka Balang.

9 **Shaphang ki Sacrament.**—Ha ka jingshakri ia U Blei da ki Sacrament, da don bad ki dak kiba paw habar kum ka jingphla ia ka jingaiei kaba shapoh bad kaba kynja mynsiem. Bun ki Balang Protestant ki bat ba U Jisu Khrist U la buh artylli ki Sacrament kiba long ka Jingbaptis bad ka jingkhawai U Trai. Don kawei ka kynhun Balang kaba khot kyrteng ialade Quakers ka bym pdiang bad ka hikai ba ka jingim hi baroh kawei lah ban pynlong sacrament.

(1) *Ka Sacrament ka Jingbaptis* Ka nongrim ha ka Baibl ba ngi ieng shaphang kane ka long halor ka hukum U Trai jong ngi hi kaba U la ai shaphang ka jingbaptis kumba ngi ioh ha ka Gospel u Mathaios 28 : 19 Nangta ngi shem ruh ba ki Apostol ki hikai ia ka jingdonkam jong ka bad kaba ki briew ki la ngeit ha U Jisu Khrist la pynskhem da ka jingpynbaptis ia ka jingngeit jong ki. Ka jingmut kaba don hapoh ka long ba ia kito baroh ba la pynbaptis, la pynkha ia ki da U Mynsiem Bakhuid sha ka jingim bathymmai ban long ki khun U Blei. Ka hukum ba la ai nyngkong ha ki Apostol ka long ban pynbaptis ha ka kyrteng U Kpa, U Khun bad U Mynsiem Bakhuid. Ki kyrteng jong U Blei ha ki Lai ba la pynpaw ha ka jingpynim ia ngi kan long halor kito baroh ba la pyndei ia ka jingbaptis. Ka kyrteng U Blei ha kito ia kiba la pynbaptis ka long ka dak bad ka lad ruh da kaba ngi lah ban pdiang ia ka jingaiei U Blei da ka jingngeit ha U Jisu Khrist.

U Paul haba u kren shaphang ka jingmihpat ki bangeit, u bud ia ka jingshai na ka jingmihpat U Jisu Khrist bad ka jingim ba la pyndonburom jong U. U ong ba kata ka jingim ka jingmihpat kam long kaba lyngkhuit, yn pynkup ia ka da ka met tangba ym dei shuh kane ka met ba ngi kup mynta namar da lei lei, 'Ka doh bad ka snam kim lah ban ioh ia ka hima U Blei.' (I Kor. 15. 50). Kata ka met ka jingmihpat kan long ka met ka bym pyut, ka met ka burom ; ka met ka bor, ka met ba kynja mynsiem (I Kor. 15. 42-44). Kane ka met ba kynja doh ia kaba la thaw na ka dewmet kan leit phai pat sha ka dewmet, ka jingmihpat kam dei na ka thliew jingtep jong kiba iap. Ha Mark. 12 26, 27 U Trai jong ngi U ong, 'Hynrei shaphang ki nongiap ba yn pynmihpat ia ki, phim ju pule ha ka kitab u Moses kumno ba U Blei U kren ia u ha kata ka lawlynnong U da ong, "Nga Uba U Blei U Abraham, bad U Blei u Isaak bad U Blei u Jakob ruh, Um long U Blei kiba iap hynrei U Blei kiba im " Kine ki ktien ki phla ba ki kpa tymmen ki Israel ki im, kiba ngeit ha U Jisu Khrist ruh ki im kum ma ki. Hangno ki im ? Ka jubab ka long, 'ia ka jingim jong phi la burieh lem bad U Khrist ha U Blei. Ynda la paw U Khrist Uba ka jingim jong ngi, ynda kumta phi ruh phin paw lem bad U ha ka burom' (Kol. 3. 3 & 4). Ka jingmihpat ka long ka jingpynpaw ha ka sngi kaba khadduh kumba U Trai hi U la kren ha Math. 25. 31-36 Ym don jaka pdeng hangno hangno ban ap hadien ki jingiap na ka pyrthei, ki bangeit ki don bad ki im ha U Khrist. Ha kata ka sngi bakhraw ba U Khrist Un paw, ki ruh kin paw lem bad u. U Paul u buh kum ka jingkylli shaphang kiba dang im ha ka pyrthei ha kata ka sngi bad ka ktien ba u pyndonkam na ka bynta jong ki ka long 'Yn pynkylla'. (I Kor. 15. 51, 52). Ym don ei ei ia ngi ban lyngngoh ne ban artatien, ka la jia ia u Elijah mynba u kiew im sha bneng, da kajuh ka bor da kaba la pynmihpat ia U Jisu na kiba iap, yn pynmihpat ia kiba la iap bad ia kiba dang im yn pynkylla na kaba kynja doh sha kaba kynja mynsiem Ka jingkyrmen Khristan kam mut tang na ka bynta shimet, ka dei ia ka burom bad ka jinglehrisa jong ka hima U Blei ba U Trai Jisu U la seng ha ka pyrthei.

LYNNONG XII.

KI LYNGKHOT JINGTIP BADONKAM KA TESTAMENT BATHYMMAI

1. Ki Kambah U Trai jong ngi

Ki Kambah	Math	Mark	Louk	Ioan
(1) *Ba la thoh tang ha kawei ka Gospel*				
1. Kaba pynkoit ia ki arngut kiba matlah	9.27	...	...	...
2. Kaba pynkoit ia uba shongksuid bym nangkren	9.32	...	...	...
3. Kaba pynioh bai khajna na ka shyntur u dohkha ...	17 24	...	...	...
4. Kaba pynkoit ia uba kyllut bym nangkren	..	7.31	...	...
5. Kaba pynpeit ia uba matlah	..	8.22	...	...
6. Ka jingngat bakhraw ki dohkha	...	...	5.1	..
7 Kaba pynim ia u khun ka riewkynthei	...	..	7.11	...
8. Kaba pynkoit ia ka briew kaba la dor ryngkdung ..	.	.	13 11	...
9. Kaba pynkoit ia uba pang attop	..	..	14.1	.
10. Kaba pynkhuid shiphew ngut kiba pang ñiangthohlieh .	..		17.11	...
11. Kaba pynkoit ia ka shkor u Malkhos ..	...	..	22 50	...
12. Kaba pynkylla waiñ ia ka um	.	..	.	2.1
13. Kaba pynkoit ia u khun u rangbah syiem ...	.	..	...	4.46
14. Kaba pynkoit ia uba khrew ha Bethesda	..	...	...	5.1
15. Kaba pynpeit ia uba la kha matlah	...	...	...	9.1
16. Kaba pynim pat ia u Lasaros	...	...	...	11.43
17. Ka jingngat dohkha bakhraw kaba arsien	...	...	...	21.1

(2) *Ba la thoh ha ki artylli ki Gospel*

18. Kaba pynkoit ia uba shong-ksuid ha ka synagog ..	..	1.23	4.33	.
19. Kaba pynkoit ia u shakri u rangbah shispah	8 5		7 1	
20. Kaba pynkoit ia uba shong-ksuid, matlah bym nang kren	12 22	..	11 14	..
21. Kaba pynkoit ia ka khun ka nong Syrophinisa ..	15 21	7.21	.	...
22. Kaba bsa ia ki saw hajar ngut	15.32	8 1	..	..
23. Kaba tim ia u dieng dym-bur bym seisoh .	21 18	11.12	...	..

(3) *Ba la thoh ha ki lai tylli ki Gospel*

24. Kaba pynkoit ia uba pang fiangthohlieh ...	8.2	1 10	5.12	..,
25. Kaba pynkoit ia ka kiaw kurim u Petros ..	8 14	1 30	4.38	...
26. Kaba pynjai jai ia eriong .	8 26	4 37	8.22	..
27. Kaba beh ia ki ksuid sha ki spiang	8 28	5 1	8 27	...
28. Kaba pynkoit ia uba pang iapshiliang	9 2	2 3	5.18	...
29. Kaba pynkoit ia ka kynthei kaba pang mih snam ..	9 20	5.25	8 43	...
30. Kaba pynim pat ia ka khun u Jairos ..	9 23	5 38	8-49	..
31. Kaba pynkoit ia u briew uba iap ka kti ..	12 10	3 1	6 6	...
32. Kaba iaid halor ka duriaw	14 25	6.48	...	6.19
33. Kaba pynkoit ia u khynnah uba pang bhur .	17 14	9.17	9 38	...
34. Kaba pynpeit ia u Bartima-ios (Math—arngut) ..	20 30	10 46	18.35	..

(4) *Ba la thoh ha baroh saw ki Gospel*

35. Kaba bsa ia ki san hajar ngut	14.19	6.35	9.12	6.5

2. Ki Pharshi U Trai jong ngi.

Ki Pharshi	Matth	Mark	Louk	Joan
(1) *Ba la thoh tang ha kawei Gospel*				
1 Ki niut	13.24	..	...	...
2 Ka jingkynshew ba la buhrieh ...	13.44	...	.	..
3 U Mawlynnai bakordor ...	13 45	..		.
4 Ka jar ha ka duriaw .	13 47	...	.	..
5 U shakri u bym isynei .	18.23	...		..
6 Ki nongtrei ha ka brisoh ...	20 1	...	...	...
7 Ki arngut ki khun ...	21.28	...	...	...
8 Ka jingshongkurim u khun u syiem	22 2	.		..
9 Ki shiphew ngut ki thoisotti ...	25.1	..	..	...
10 Ki talent	25.14	...	...	...
11 Ki langbrot bad ki blang ...	25 31	...	.	
12 U symbai uba mih jar jar ...	...	4 26	.	...
13 U Trai iing uba leit jingleit .	. .	13.34	..	.
14 Ki arngut ki nongkit ram ...	...	...	7.41	.
15 U nong Samaria uba bha ...	...	..	10 30	...
16 U lok shiteng synia ...	...	...	11.15	...
17 U riewspah uba bieit ...	...	...	12 16	.
18 Ki shakri kiba ap ia la u kynrad	..	.	12 36	..
19 U sordar uba stad	...	..	12 42	...
20 U dieng dymbur bym seisoh ...	...	...	13 36	...
21 Ka jingkhawai miet kaba khraw	.	..	14.16	...
22 U nongtei ia ka kut bad u nong-ialeh thma uba stad ..	...	.	14 28	...
23 Ka suka kaba la jah ...	..	...	15.81	...
24 U khun sarong awria ...	..	...	15.11	..
25 U sordar bym hok	...	...	16 12	...
26 U riewspah bad u Lasaros ...	...	...	16.19	...
27 Ki shakri ki bym myntoi ...	...	...	17.7	...
28 U Nongbishar bymhok bad ka riewkynthei	...	...	18.2	...
29 U Pharisi bad u nongkhrong ...	...	...	18.10	...
30 Ki shiphew ki rupa	...	...	19.12	...

(2) *Ba la thoh ha ki artylli ki Gospel*

1	Ka iing halor u mawsiang bad halor u shyiap ...	...	7.24	...	6.47	...
2	U thiat ...	...	13 33	...	13.20	...
3	Ka langbrot kaba la jah noh	...	18 12	...	15.4	...

(3) *Ba la thoh ha ki laitylli ki Gospel*

4	Ka sharak hapoh ka shang	...	5.15	4.21	8.16 ; 11.33	..
5	Ka jain thymmai ha ka jaınkup barim ...	...	9.16	2.21	5.36	...
6	Ka wain thymmai ha ki lwa snieh barim ...	.	9.17	2 22	5 37	...
7	U Nongbet ...	...	13.3	4.3	8.5	...
8	U symbai tyrso	...	13.31	4.30	13.18	...
9	Ki shakri ba bymman	...	21.33	12 1	20.9	...
10	U diengdymbur bad kı kynja dieng baroh ...	. .	24.32	13 28	21 29	...

3. Ki Hynniew Kyntien nalor ka diengphna

(1) 'Ko Kpa to map ia kı naba kim tip kaei ba ki leh' (Louk. 23 34)

(2) 'Ha kane ka sngi men long lem bad nga ka ka paradais' (Louk. 23. 43)

(3) 'Ko ka briew ha khmih ia la u khun. Ha khmih ia la ka kmie' (Ioan. 19. 26, 27)

(4) 'U Blei jong nga, U Blei jong nga balei Me la iehnoh ia nga' (Math 27. 46)

(5) 'Nga sliang' (Ioan 19. 28)

(6) 'La pyndep' (Ioan I9. 30)

(7) 'Ko Kpa ha ka kti jong Me nga aiti ia ia ka mynsiem' Louk 23. 47)

4. Ki Jingpynpaw U Jisu hadien ka Jingmihpat

(1) Ha ka Mary Magdala (Ioan. 20, 16 ; Mark. 16. 9, 10)

(2) Ha kı kynthei haba ki dang wan phai sha iing (Math. 28.9)

(3) Ha ki arngut ki synran ha ka lynti sha Emmaus (Mark. 16. 12 Louk. 24. 13)

(4) Ha u Petros (Louk. 24. 34 ; I Kor. 15. 5)

(5) Ha kı shiphew ngut ki Apostol ha ka kamra bahaneng Louk. 24. 36 ; Ioan. 20. 19)

(6) Ha kı khadwei ngut ki Apostol ((lem bad u Thomas) Mark. 16. 14 ; Ioan. 20. 26)

(7) Ha ki synran ha ka duriaw Tiberias (Ioan. 21. 1-24)

(8) Ha ki khadwei ngut ki synran ha u lum ha Galilaia Math. 28. 16)

(9) Ha ki sanspah ngut kı parabangeit shisyndon (I Kor. 15.6)

(10) Ha u Jakob u para U Trai (I Kor. 15. 7)

(11) Ha ki Apostol haba un kıew sha bneng (Mark. (16. 19 ; Louk . 24. 50, 51 ; Ki Kam 1. 6-9).

(12) Ha u Paul (Kı Kam 9. 3-6 ; I Kor. 15. 8).

5. Ki Jingiaid Ialap u Paul

KA JINGLEIT KABA NYNGKONG (Ki Kam 13.4 ; 14. 28)

Ki jaka — *Ki jingjia kiba donkam*

Antiok (Syrıa)—U mih bad u Barnabas lem bad u Markos sha

Selukia—Ki mih nangta sha

Kypros — Ka dewlynnong, ka jaka shong u Barnabas (Ki Kam 4. 36) poi ha

Salamis—Ki ialap ha ka synagog bad ki sa poi sha ka nongbah

Paphos—U Serjios Paulos u kylla-kaba-mut hynrei u Elimas u ialeh pyrshah

Perga—Hangne u Markos u kylla dien bad leit phai sha Jerusalem

Antiok (*Pisidia*)—U Paul u ialap ha ki Jiw bad hadien ha ki Jentil. Ynda la beh noh, ki sa poi sha

Ikonium—Ki la sah kham slem bad bun ki la ngeit.

Ki leit nangta sha

Lystra — U Paul u pynkoit ia uba dkoh. Ki paitbah ki la ngeit ba ki dei ki blei Jupiter bad Merkuri bad hangne la lyathem maw ia u Paul.

Derbi — Ki la sah kham slem. ki la ialap bad hikai bad wan phai pat sha Perga

Attalia — Kumba 16 mail sha sepngi na Perga. Ki king da ka lieng sha

Antiok (*Syria*) — Ka shnong ba ki mih sha ka jingleit. Ki lum ia ki para bangeit bad iathuh ia baroh ba ki la trei

KA JINGLEIT KARA AR (Ki Kam 15 36 , 18. 22)

Ki jaka *Ki jingjia kiba donkam*

Antiok (*Syria*) — U Paul u ong ia Barnabas ban leit khmih pat ia ki parabangeit ha ki shnong ba ki la ialap U Barnabas u kwah ban ialam biang ia u Ioannis Markos u pyrsa jong u hynrei u Paul um sngewdei nangar ba u la iehnoh mynshwa. U Barnabas bad u Markos ki ialeit sha Kypros U Paul bad u Silas ne Silbanos ki ia leit sha ki Balang ha ki thain

Ki jingjia kiba donkam

Syria bad Kilikia—Ki pynskhem ia ka Balang bad ai ia ki rai ka durbar Balang ha Jerusalem Lehse ki la iaid lyngba ka Tarsus bad poi sha

Derbi bad Lystra—Ha Lystra u lap ia u Timothi bad ynda u la ot sher ia u na ka bynta ki Jiw u la ialam lang lyngba ki District ka

Phrygia bad Galatia—Ha kine ki thain ruh ki la pynskhem ia ki Balang hynrei u Paul u la pang (Gal. 4, 13). Da U Mynsiem Bakhuid la pynshai ba um dei ban sangeh ha Asia, kumta ki la poi sha

Mysia—Hangne ruh U Mynsiem Um sheh kumta ki leit sha

Troas—Hangne u Paul u iohi ia ka jingithuhpaw ka jingkhot na Makedonia U Loukas ruh u la iasoh nangta 'ngi' (16 10) bad ki ialeit da ka lieng bad iaid lyngba ka Samothraki bad sa poi sha

Neapolis—Nangta pat sha

Philippi—Namar ba ym don synagog, ki la ialeit sharud ka wah Gangites ha kaba don ka ing jingduwai bad hangta u Paul u,ialap. Ka Lydia ka la ngeit kumta la kem ia u Paul bad u Silas bad la set byndi Mynmiet U Frai U la pyllait da ka bor bah, u nongap byndi ruh u la ngeit bad la ka ing de. U Loukas u la nang sah, u Paul, u Silas bad u Timothy ki leit lyngba ka Amphipolis bad Apollonia bad poi sha

Thessaloni—Ki la sah lai sngi Sabbaton ka jingialap ka la pynmih soh hynrei ki Jiw ki la pynkuin ban pynshitom ia u Jason namar ba u khot bosa bad ban beh noh shisyndon ia ki apostol.

Beria—La pdiang sngewbha da ki Jiw bad ki Grik ruh hynrei ynda la poi ki Jiw na Thessaloni, u Paul u la dei ban phet marwei u da ichnoh ia u Silas bad u Timothy shadien.

Athen—U Paul u poi marwei hangne. U pyni nia bad ki Jiw, u iakren bad ki riewstad ki Grik bad ialap ha u lum Ariopagos.

Korinth—U la sah haduh khadphra bnai U Silas bad u Timothy ki wan poi bad wallam khubor, u thoh hangne ia ka Shithi banyngkong sha Thessaloni. U iakynduh lok ia u Akwila bad ka Priskilla Ki Jiw ki mudui ia u,ha u Gallio. Ki la mih lang bad u Akwila bad ka Priskilla sha

Kenkhria—Ka rud duriaw jong ka Korinth bad poi sha

Ephesos—Um shym sah slem, u kwah ban poi sha Jerusalem. U kular ba un poi pat bad u leit marwei sha Jerusalem U,poi sha

Kaisaria—Bad nangta pat da ka kjat sha Jerusalem ba wan poi pat sha

Antiok (Syria)—U sah tang khyndiat bad mih pat ka jingleit ialap kaba lai.

(3) Ka Jingleit Kaba Lai (Ki Kam 18 23—21.17)

Jaka *Ki jingjia kiba donkam*

Antiok (Syria)—Ynda u la sah katto katne, u Paul u la mih pat lem bad u Timothy ban leit khmih pat ia ki Balang.

Galatia bad Phrygia—U la pynskhem ia ki khristan ha kine ki Balang bad u da kyntu ba kin ialum bad phah jingiarap ia ki parabangeit ha Judia bad poi sha

Ephesos—Hangne u la pynbaptis pat ia ki synran u Ioannis bad ki la ioh pdiang ia u Mynsiem Bakhuid. U la sah kham slem haduh lai snem U ialap nyngkong ha ka Synagog, nangta ha ka skul u Turannos. Hadien da ka jingpynkhih u Dimitrios, u bania ka blei Diana la kem bad leh bein ia u. U la mih noh lem bad u Tykhikos bad Tropimos sha

Troas—Hangne u khuslai ba um iashem bad u Titos. U mih noh nangto sha

Philippi—U Titos u la wan poi bad ai ka khubor kaba sngewbha shaphang ka Balang Korinth (II Kor 7.6.7). U thoh ia ka Shithi kaba ar sha Korinth. U Titos, u Loukas bad u Trophimos ki nang leit sha Korinth, u Paul u nang trei ha ki thain ba shatei ka ri Greece bad hadien u sa hiar sha Akhaia bad poi ha

Korinth—u sah hangne lai bnai bad hapoh kane ka por u thoh ia ka shithi sha Galatia bad sha Rome U la thmu ban leit da ka lieng sha Jerusalem ban leit rah ia ka jingai ia kiba duk hynrei namar don ka jingthap jong ki Jiw u kiew noh pat sha Makedonia bad poi biang ha

Philippi—Ki lok jong u ki la nang leit sha khmat sha Troas, ma u bad u Loukas ('ngi') ki dang sah. Ki mih nangta bad hadien san sngi ki sa poi sha

Troas—Ki iashem bad la ki lok. Ha ka sngi Sabbaton kaba khadduh, u Paul u ialap ha ka mala kaba hajrong. U Eutikhos u la hap na jingkhangiit bad la rah iap ia u, hynrei la pynkoit da u Paul. U la mih da ka lynti syngkew bad iakynduh bad ki lok kiba la leit da ka lieng ha ka kadlieng Mysia ha

Assos—Ki ia kiewlieng lang baroh bad poi sha

Mitilyni—Ki la mih da ka lieng bad kum lashai ki poi sha
Samos—bad nangta sha

Miletos—Nangne u Paul u phah khot ia ki Tymmenbasan na Ephesus. U sneng ia ki ba kin sharai bha ia ka kynhun U Blei bad u ia khublei bad ki da ka jingiam. Ki la iaid lyngba ia ka Kos sha Rhodas bad sa poi sha

Patara—Ki la kem nangta ia ka lieng kaba leit sha Syria narud ka Kypros bad sa poi sha

Jaka *Ki jingjia*

Tyros—U la sah hangta hynniew sngi. Ki parabangeit ki la maham ba un ym leit sha Jerusalem hynrei ki la mih nangta sha

Ptolemai—Hangne ka kut ka jingiaid lieng. Ki la sah shi sngi bad leit da ka kjat sha

Kaisaria—Hangne u sah ha ka ling u Philip u nongiathuh-lypa, U Agatos u khum ialade da u panpoh bad u maham ba u Paul ruh un shah khum kumta ha Jerusalem Baroh ki jing-maham ki lehnohei, ki la mih nangta bad poi sha

Jerusalem—La pdiang sngewbha ia u da ka jingialang jong ki Apostol bad ki Tymmenbasan U la kohngnh ia ka jingbthah jong ki baroh (Ki Kam 21 20-25) U paitbah u la kieh thlam ban tar lyngkhot lyngkhai ia u Paul. U rangbah shipai ka Sorkar Rome u la iada bad phah noh sha Kaisaria ha u Governor uba kyrteng u Pheliks (Ki Kam 23 24)

6. Ka jingleit u Paul sha Rome

Ki Kam Lynnong 27 & 28

U Paul u la appeal na ka jingbishar u Phistos sha u Kaisar (Ki Kam 25 : 11) ha Rome. Kumta ki la mih na

Kaisaria--Da ka lieng na Adramuttion hapoh ka jingsumar u Julios u rangbah shispah ka kynhun u Agustos. Ki poi sha

Sidon—U Paul u ioh lad ban iashem bad la ki lok bad mih sha

Kypros—Ka lyer ka jur, ki la king ia ka lieng pyrshah ka Kilikia bad Pamphilia sha

Maira—Ka rud duriaw ka shnong Likia, u rangbah shispah u la kyntiew da kawei pat ka lieng na Aleksandria bad ki ia don baroh haduh arspah hynniew phew hynriew ki mynsiem. Ki la iaid suki bad poi sha

Kridos—Hangne ka lyer kam ai iaid shuh na ka lynti. Ki la king arsut sha

Salmoni—Da kaba king suki suki sawdong ia ka Krin ki poi sha

Ki jaka rieh—Kumba san mail na ka nongbah Lasia.

REFERENCE
Not to be Lent out

Jaka *Ki jingjia*

Lieng ba jai jai—U Paul u la sneng ban rieh noh hangta hynrei namar ba ym bit ki la iaid noh sha

Phoinika—Ki la thew angkor bad nang iaid narud ka Krit, pynban ka eriong ba ki khot Iurakuilo ka la beh jur bad ki poi sha

Klauda—Ka dewlynnong shathie sepngi na Krit. Ka eriong ka nangjur bad la dei ban bret ia ki mar jong ka lieng khnang ban pynsting ia ka. Ka la long ka jingialeh kaba jur kat haduh ba ki la artatien wat ia ka jingim ki briew, hynrei ha kaba khadnuh ki la lait bad ki la poi sha ka dewlynnong.

Melita—Bun ki la poi ryngkew ha kane ka dewlynnong da kaba shu jngi Ki trai shnong ki la pdiang da ka jingsngewlem bad ka jnglehieit Namar ba khriat ki la ia khar dieng bad sliew ding Na kita ki dieng, u la mih u 'sein puh bad u la kyllain ia ka kti u Paul, u la kynther ia u ha ding bad ialade um shym lei lei Hangne u Paul u la pynkhiah ia u Kpa u Publios bad hadien sa ia kiwei ruh de Hadien lai bnai ki la mih da kawei pat ka lieng Aleksandria bad ki sa poi sha

Surakus—Ka nongbah ha Sisili. Hangne ki la sah lai sngi bad poi sha

Rijiom—Ka shnong ha Itali. Ki la sih shisngi bad ki sa poi sha

Putioli—Hangne ki la iashem bad ki parabangeit bad sah bad ki hynnniew sngi, ki la iaid da ka ryngkew sha

Ka Iew Apios—Kumba sawphew mail na Rome. Ki parabangeit ki la wan tan ia u Paul. Ki la iaid sa kumba shiphew mail bad poi sha

Ki Lai Iingbasa—Ki la iashem ia ki parabangeit kiba wan tan bad poi sha

Rome—Ha ka snem A. D. 61 bad u Julios u la aiti ha u Lyngskor kynhun shipai. La shah ia u Paul ban shong kyrpang marwei

La shon ha K. J P. Press, Shillong bad ia ka jingsop la shon ha Don Bosco Press, Shillong

MEGHALAYA STATE CENTRAL

Rs. 2.80